

- A** Stationsplein 1 - NS Station
- B** Schrans 37-41 - Bombardement
- C** Schrans 91 - Woning familie Van der Weij
- D** Huizum-Dorp - Begraafplaats Huizum
- E** Willem Lodewijkstraat 45 - Woning familie De Kadt
- F** Oostergrachtswal 129 - Ons Gebouw
- G** Oostergrachtswal 33 - Woning familie Van der Veen
- H** Bonifatiusplein 20 - Bonifatiuskerk
- I** Voorstreek 89 - Geboortehuis Max Blokzijl
- J** Noorderweg 1 - Interneringskamp Arendstuin
- K** Transvaalstraat 30 - Woning familie Katan
- L** Spanjaardslaan 133 - Woning familie De Jongh
- M** Spanjaardslaan 149 - Woning Beauftragte Ross
- N** Spechtstraat 9 - Woning familie Suskind
- O** Keegsdijkje - Fliegerhorst Leeuwarden
- P** Schapendijkje 4-8 - Noorderbegraafplaats
- Q** Harlingerstraatweg 52 - Woning familie Heerma van Voss
- R** Harlingerstraatweg 14 - Woning familie Schönhard
- S** Harlingersingel 11 - Zalencentrum De Groene Weide
- T** Molenstraat 36 - MTS gebouw
- U** Wijnaldumerstraat 2 - Kantoor Nederlandsche Landstand
- V** Westersingel 8 - Woning familie Bosman

stadswandeling en fietstocht

LEEUWARDEN

Sporen van oorlog en verzet

- 1** Groeneweg 1 - Evacuatiehospitaal
- 2** Groeneweg 3 - Deutsche Volksschule
- 3** Prinsentuin - Verzetsmonument
- 4** Oldehoofsterkerkhof 1 - Luchtwachtpost Oldehove
- 5** Oldehoofsterkerkhof 2 - Burmaniahuis
- 6** Grote Kerkstraat 13 - Commandpost LBD
- 7** Grote Kerkstraat 31 - Noorderkerk
- 8** Schoenmakersperk 1 - Kriegslazarett
- 9** A.S. Levissonstraat 40 - Joodse school
- 10** Grote Kerkstraat 240 - Falsificatiebureau
- 11** Bij de Put 17 - Kantoor Winterhulp
- 12** Bij de Put 15 - Vrijmetselaarsloge
- 13** Breedstraat 48 - Zalen Schaaf
- 14** Sacramentsstraat 19 - Synagoge
- 15** Voorstreek 52 - Propagandawinkel Nederlandsche Unie
- 16** Kelders 25 - Volksche Boekhandel
- 17** Over de Kelders 6 - Brillenzaak Hofstede
- 18** Tweebaksmarkt 52 - Provinsjehús
- 19** Nieuwe Oosterstraat 9 - Luisterpost
- 20** Blokhuisplein 40 - Huis van Bewaring
- 21** Wirdumerdijk 34 - Beursgebouw
- 22** Wirdumerdijk 29 - Groentenhandel Fahner
- 23** Wirdumerdijk 11 - Woning Lucas Bunt
- 24** Nieuwestad 79 - Woning familie Miedema
- 25** Nieuwestad 55 - Propagandahuis NSNAP
- 26** Nieuwestad 76 - Onderduikadres Roelof Vermeulen
- 27** Haniasteeg 7-45 - Distributiekantoor
- 28** Ruiterskwartier 4 - De Harmonie
- 29** Wilhelminaplein 1 - Paleis van Justitie
- 30** Ruiterskwartier 141 - Gerzon
- 31** Wilhelminaplein - Fries Verzetsmuseum

stadswandeling en fietstocht

LEEUWARDEN

Sporen van oorlog en verzet

INLEIDING

Het verhaal van toen, in de stad van nu

Er is al veel geschreven over de oorlogsjaren in Leeuwarden. Publicaties zoals *Laarzen op de Lange Pijp* van Ype Schaaf, *Leeuwarden 1940-1945: beeld van een stad in oorlogstijd* van Leendert Plaisier en Gerk Koopmans en *Leeuwarders in oorlogstijd* van J. Kooistra e.a. schetsen een beeld van een provinciestad in oorlogstijd. Het stadswandelboekje *Sporen van Joods leven* geeft eveneens veel relevante informatie. Het boekje dat hier voor u ligt borduurt voort op deze boeken. Het neemt de wandelaar of fietser mee door de stad en voert langs bijzondere locaties die voor altijd verbonden zullen zijn met het verhaal van de oorlog. Het verhaal van toen, in de stad van nu.

Zonder de hele geschiedenis te willen of te kunnen vertellen is een aantal verhalen bijeengebracht dat uiteenlopende aspecten van de bezetting belicht. Zo zijn er locaties beschreven die verbonden zijn met verzet, vervolging, collaboratie, luchtoorlog, dagelijks leven en bevrijding. Ook zijn in de routes bijzondere monumenten opgenomen die aan de oorlog herinneren. De wandeling voert u door het centrum van de stad, de fietstocht geeft u de mogelijkheid om ook locaties buiten het centrum te bezoeken.

Deze uitgave is tot stand gekomen ter gelegenheid van de Nationale Viering Bevrijding 2018 in Leeuwarden. In het kader van het Jaar van het Verzet 2018 is in het boekje ruim aandacht voor het aspect verzet tijdens de jaren 1940-1945.

< Duitse soldaten op de Eerste Kanaalsbrug, ca. 1942.

DE WANDELING

1 Groeneweg 1 Evacuatiehospitaal (HCL)

Op grote schaal worden eind 1944 in de provincie openbare gebouwen en particuliere woningen gereedgemaakt voor het onderbrengen van mensen uit de frontlinie, de Betuwe, Roermond, Venlo en de omgeving van Arnhem. In Leeuwarden worden tussen november 1944 en april 1945 zo'n 8500 personen gehuisvest. Het aantal evacués dat voor korte tijd moet worden opgevangen is veel groter. In Leeuwarden worden ook de evacués verdeeld die uiteindelijk buiten de stad onderdak vinden.

Hoewel het provinciale Bureau Afvoer Burgerbevolking Friesland verantwoordelijk is voor het in goede banen leiden van de evacuaties, wordt in Leeuwarden in februari 1945 ook een gemeentelijke evacuatiedienst opgezet. Die dienst zorgt onder meer voor de registratie, ontsmetting en ontluizing van binnenkomende

Boterhoek, Kalverglippe en Groeneweg, gefotografeerd vanaf de Oldehove omstreeks 1925. Op de achtergrond het tegenwoordige HCL.

transporten. Onder de evacués zijn nogal wat mensen die medische verzorging nodig hebben. In de stad worden speciale ziekenhuizen ingericht in de Schippersschool in de Eestraat, het Elisabethgesticht aan Grote Kerkstraat 89 en in de Prinsentuinschool. De ziekenhuizen hebben een gezamenlijke capaciteit van zo'n 600 bedden.

In de eerste dagen van maart 1945 komt de ziekenzorg goed op gang en kunnen er patiënten in de voormalige 'Imbecielenschool' aan Groeneweg 1 worden opgevangen. Het ziekenhuis blijft tot eind juni 1945 in gebruik. In totaal worden er 128 zieken opgenomen. Zes evacués komen in het Prinsentuinziekenhuis te overlijden en twaalf baby's zien er het levenslicht. Het drukst is het in de week van 20-26 mei 1945, wanneer 40 bedden zijn bezet.

Collectie De Roos

Een van de fraaiste verzamelingen affiches uit de Tweede Wereldoorlog is onderdeel van de Collectie De Roos, die wordt bewaard in het HCL (eerder in Bleeklaan 83, het woonhuis van De Roos). Door zijn werk als gemeenteambtenaar, o.a. in Achtkarspelen, kan Jan de Roos beslag leggen op gave exemplaren van Nederlandse en Duitse proclamaties en verordeningen. Een andere tactiek is de persoonlijke benadering van de beheerders van de distributiepunten van nationaal socialistische propaganda, zowel in zijn woonplaats Leeuwarden als elders in het land. Behalve de vele gave plakaten bevat de verzameling ook ettelijke zwaar beschadigde exemplaren die naderhand door De Roos zelf zijn hersteld. Duidelijk gaat het hier om van de muur getrokken materiaal. Tot zijn ziekte en dood in 1986 houdt De Roos zich als vrijwilliger bezig met het ordenen van de ruim 1400 affiches en andere oorlogsdocumentatie in het HCL. In 1990 verschijnt een catalogus en is er een overzichtstentoonstelling te zien.

Drs. Jan de Roos met een van de talloze door hem verzamelde oorlogsaffiches in het depot van het Leeuwarder gemeentearchief, 1983. >

FOTO LEEUWARDER COURANT

2 Groeneweg 3 Deutsche Volksschule (Stadstoezicht)

Kinderen met minimaal één Duitse ouder of twee Duitse grootouders komen vanaf 1941 in aanmerking om een Deutsche Schule te bezoeken. In Leeuwarden en in andere plaatsen waar veel Duitsers wonen worden Volksschulen opgericht, waar het lager onderwijs in de Duitse taal wordt gegeven. Leerlingen kunnen eventueel vervolgonderwijs op HBS-niveau krijgen aan de Reichsschulen in Valkenburg en Heythuysen, waar “slechts kinderen toegelaten worden, die hun mannetje staan op elk gebied, die een goed hoofd, een gezond lichaam en ook een flink karakter hebben.”

Het initiatief voor de Deutsche Schule in Leeuwarden ligt bij Beaufragte dr. Werner Ross, de vertegenwoordiger van Rijkscommissaris Seyss-Inquart in Friesland. Op 22 april 1941 woont de Beaufragte de feestelijke opening van de nieuwe school bij, samen met burgemeester Van Beyma en de ‘Kulturreferent’ Karl Weidlich. De voorgaande maanden is door de gemeente hard gewerkt om de in 1868 gebouwde bewaarschool aan het Tournooiveld voor het doel geschikt te maken. Voor de drie leslokalen, twee oefenlokalen en de gymzaal wordt een inventaris aangeschaft en de firma Schweigmann is gevraagd het gebouw te stofferen, waarbij de levering van verduisteringsgordijnen niet mag ontbreken. De herinrichting biedt overigens weinig soelaas voor

- < Dienstenvelop van schoolleider Karl Sebelin, ca. 1942.
- > Advertentie voor de werving van leerlingen in de Leeuwarder Courant.

de bouwkundige gebreken van de school. Al na enkele maanden beklaagt de schoolleiding zich erover dat de vloeren zo oud zijn dat er al herhaaldelijk kinderen doorheen zijn gezakt. Ook de wanden in de gang maken ‘einen unansehnlichen Eindruck’.

De opvoeding in nationaal-socialistische geest die door de bezetter zo belangrijk wordt gevonden is in goede handen bij de 33-jarige Duitser Karl Max Sebelin. De hoofdonderwijzer van de school is als Kreisschulungsleiter van de NSDAP een overtuigde nazi. Op een bijeenkomst in Zalen Schaaf in oktober 1943 vergelijkt Sebelin zijn Führer met de commandant van een schip. “En ook al wordt dat schip den storm ingestuurd, wij zullen aan boord blijven, omdat wij vertrouwen hebben in onzen commandant!” Naast Sebelin is juffrouw Anna Hepkema als onderwijzeres aan de school verbonden.

De Deutsche Volksschule begint met 38 leerlingen, maar dat aantal breidt zich in 1942-1943 langzaam uit. Enkele kinderen van ‘Lapkepoepen’, die al decennialang in de stad wonen, nemen zeer tegen hun zin plaats in de schoolbanken aan de Groeneweg. Twee jaar na de opening zijn de bezettingsautoriteiten zo ontevreden over het oude en te kleine schoolgebouw dat zij snel een nieuw onderkomen verlangen. Ook de omgeving van de school draagt daaraan bij. De Groeneweg, het Sint Jobsleen en de Boterhoek zijn dan al langere tijd verboden gebied voor Duitse militairen “op grond van het feit, dat aldaar woonachtig zijn een groot aantal vrouwen van verdachte zeden en in die straten

verlofs- en vergunningslocaliteiten gelegen zijn, die een minder goeden naam hebben.” Om te voorkomen dat leerlingen van de school door de obscure straatjes huiswaarts moeten keren, regelt Sebelin met de gemeente dat zij zonder ouderlijk toezicht de Prinsentuin mogen betreden bij het ingaan en uitkomen van de school.

In juli 1943 wordt de Coornhertschool gevorderd als nieuw onderkomen van de Deutsche Schule. Kort voordat de lessen daar beginnen gooit de Leeuwarder jeugd zestig ruiten van het gebouw in. De politie weet de zaak bij de Duitsers te sussen door de vernielingen aan baldadigheid te wijten, zonder enige politieke achtergrond. Een jaar later is de school gevestigd in de katholieke school aan de Huizumerlaan.

Petrus Woudsma door de SD geliquideerd op de Noorderplantage

Petrus Woudsma, geboren op 12 november 1919 te Damwoude, was ambtenaar op het bureau van de brandstoffencommissie in Dokkum. Tijdens de bezetting is Woudsma onder de schuilnaam Pé lid van het gewapend verzet en betrokken bij de overval op het gemeentehuis van West-Dongeradeel. Samen met zijn broer Wytze doet hij koerierswerk voor de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). Woudsma is in Brantgum gearresteerd tijdens een razzia op 27 maart 1945. Hij was daar sinds september 1944 ondergedoken. Bij zijn arrestatie heeft Pé een Engelstalige brief bij zich, waarin de namen staan van leden van de Sicherheitsdienst (SD) die betrokken waren bij politieke moorden in Dokkum. De vertaling heeft Woudsma gemaakt voor een in de buurt ondergedoken geallieerde vlieger, die de brief na de bevrijding aan de bevrijders wil geven. Na zijn arrestatie wordt Petrus voor verhoor overgebracht naar het Huis van Bewaring in Leeuwarden. Het bezit van de brief wordt hem zeer kwalijk genomen. Op 3 april wordt hij in een gevangenvagen naar het Paleis van Justitie gebracht, waar hij kort verblijft. Nadat hij weer is ingestapt, stopt de vagen bij de Noorderplantage. Bij de ingang van de Prinsentuin bij School 4 moet hij uitstappen. Daar wordt hij neergeschoten door Wilhelm Arthur Albrecht en Emile de Gendt, leden van de SD. Getuigen verklaren: ‘Toen hij daar lag, schopte men nog even met de voet tegen het lichaam, niet om te schoppen, maar om te

zien of er nog leven in zat.’ De volgende dag hoort het verzet via een afgetapte telefoon hoe Albrecht een brief dicteert, waarin hij laat opnemen dat Petrus Woudsma uit Oostrum bij een vluchtpoging is doodgeschoten. Woudsma wordt begraven op het erehof van de algemene begraafplaats in Dokkum.

Petrus Woudsma.

3

Prinsentuin Verzetsmonument

In de Prinsentuin staat het monument voor de gevallen in het Friese verzet naar een ontwerp van de uit Leeuwarden afkomstige kunstenaar Auke Hetteema. Hetteema krijgt de opdracht voor het gedenkteken in 1952, nadat hij als winnaar van de Prix de Rome onder de aandacht van het gemeentebestuur is gekomen. Het comité dat namens de gemeente is opgericht om het monument te realiseren slaagt er in om 16.000 gulden op te halen. Op 4 mei 1955 wordt het gedenkteken door de burgemeester onthuld. De twee in brons uitgevoerde mannenfiguren symboliseren enerzijds verbijstering en verslagenheid en anderzijds verzet en vastberadenheid. Op het natuurstenen voetstuk staat de tekst: ‘Wol forbûke net ferslein - 1940-1945 Kloek verzet schraagde ‘t ontstelde volk’.

Vanaf 1955 is bij dit monument op 4 mei de provinciale en gemeentelijke dodenherdenking georganiseerd. Daarvóór werd deze 4 mei-herdenking gehouden op de trappen van het gerechtsgebouw

aan het Wilhelminaplein. Het Verzetsmonument in de Prinsentuin is officieel geadopteerd door de Leeuwarder Schoolvereniging in het kader van het project Adopteer een Monument. Met de adoptie van monumenten door het onderwijs wil de organisatie lokale oorlogsgeschiedenis voor kinderen laten leven.

links: Het Verzetsmonument van Auke Hettema.

rechts: Even verderop in de Prinsentuin (tussen het voormalige molenaars-huisje en de stadsgracht) staat sinds 1981 'De Koerierster' van Tineke Bot; een herdenkingsmonument voor de vrouwen die in de oorlog hand- en spandiensten deden voor het verzet.

Finish Elfstedentocht op de Noorderstadgracht

Tijdens de bezetting wordt sport gebruikt om Nederlanders rustig en tevreden te houden. Ook de media besteden steeds meer aandacht aan sportieve evenementen omdat het gewone nieuws zwaar gecensureerd wordt. Zo wordt sport tegelijkertijd een vluchtmogelijkheid en een visitekaartje van het gewone leven,

dat ondanks oorlog en bezetting gewoon doorgaat. Tijdens de bezetting worden er twee Elfstedentochten gereden, op 6 februari 1941 en 22 januari 1942. De finish, onder Duitse druk gewijzigd in eindstreep, ligt bij de Prinsentuin.

Op 15 september 1941 wordt een algemeen sportverbod voor Joden in Nederland uitgeroepen. Een Joodse Elfstedentochter, Fred Lobatto, schaatst in 1941 nog onder zijn eigen naam de Elfstedentocht uit. Vanwege de anti-Joodse maatregelen schrijft hij zich in 1942 onder een valse naam in. Lobatto overleeft de oorlog, anderen zoals de toen bekende radioverslaggever Han Hollander, zijn minder gelukkig. Hij verzorgt met veel enthousiasme de radio-uitzendingen van de Elfstedentochten in 1941 en 1942. Hollander wordt vermoord in Sobibor op 9 juli 1943.

Ook de Joodse Jacob Valk uit Leeuwarden mag in 1942 niet meedoen aan de tocht der tochten. Hij rijdt hem desondanks onder de schuilnaam Jaap Brouwer. Ook Jacob overleeft de oorlog niet; via het concentratiekamp Amersfoort wordt hij op transport gezet naar het concentratiekamp Mauthausen, waar hij op 25 juni 1942 om het leven komt.

Op 6 februari 1941 wint Auke Adema, in de winnende tijd van 9 uur en 19 minuten, de Elfstedentocht.

4

Oldehoofsterkerkhof 1

Luchtwachtpost Oldehove

“Dat velen zich voor dit werk ten bate van allen beschikbaar mogen stellen”, zo eindigt een oproep in de Leeuwarder Courant van 7 juni 1940. Het doel is om meer vrijwilligers te werven voor het bezetten van de luchtwachtpost die in een hokje bovenop de Oldehove is ingericht. De Luchtbeschermingsdienst wil eigenlijk per twee uur een aflossing kunnen realiseren en heeft dus per week 84 mensen op de toren nodig. Aan de oproep wordt goed gehoor gegeven. Andere uitkijkposten bevinden zich op het dak van het beursgebouw en op de elektriciteitscentrale aan de Franklinstraat. De luchtwachten houden dag en nacht het luchtruim boven de stad in de gaten en waken over zo’n 60.000 inwoners. Bij bominslagen moeten ze snel de positie van de ontploffingen bepalen en via een speciale, directe telefoonlijn doorbellen aan de centrale commandopost van de LBD in de Grote Kerkstraat, waar de hulpverlening wordt gecoördineerd. Vanaf augustus 1940 wordt de Oldehove in gebruik genomen als luchtwachtpost door soldaten van het Duitse leger.

5

Oldehoofsterkerkhof 2

Burmaniahuis

De Sicherheitsdienst (SD) verhuist in februari 1945 naar het Burmaniahuis. De Spaarbank aan het Zaailand is te klein en vermoedelijk vreest men een bombardement op dat gebouw in navolging van het bombardement op het SD-hoofdkwartier aan de Euterpestraat in Amsterdam. Het Burmaniahuis wordt het symbool van onderdrukking en verzet in Leeuwarden. Mensen worden hier verhoord en gemarteld. Bij het martelen wordt onder meer gebruik gemaakt van een met zink beklede kist. De kist wordt met water gevuld, de arrestant wordt in de waterkist gelegd en vervolgens wordt de deksel gesloten. Hierna wordt de half verdronken arrestant opnieuw verhoord, bij zwijgen herhaalt zich de procedure. Het verzet laat tijdens de verhuizing af luisterapparatuur installeren in het Burmaniahuis en kan op deze manier telefoongesprekken en verhoren volgen. Hiervoor wordt een speciale luisterpost ingericht in de Nieuwe Oosterstraat.

^ Waterkist die door de SD in het Burmaniahuis bij verhoren werd gebruikt. FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

< De Oldehove met bovenop de Duitse luchtwachtpost, maart 1942. DIA ARCHIEF MR. A. HUSTINX

6 Grote Kerkstraat 13 Commandopost LBD (onderdeel Keramiekmuseum Princessehof)

In de kelders van de Papingastins, waar eens de keuken-, wijn- en biervorraden van Marijke Muoi waren opgeslagen, wordt al voor de bezetting de commandopost van de Luchtbeschermingsdienst Leeuwarden-Huizum (LBD) ondergebracht. Het stokoude gebouw met zijn 80 cm dikke buitenmuren garandeert een veilig verblijf, ook wanneer er in Leeuwarden bommen zullen vallen. Naast zijn taak als rampenbestrijdingsorganisatie, doet de Luchtbeschermingsdienst veel aan publieksvoorlichting.

“In vreedstijd kan de luchtbeschermingsdienst slapen, in oorlogstijd moet ze paraat zijn en op alles voorbereid”, aldus burgemeester Van Beyma na afloop een LBD-oefening in de avond van 9 mei 1940. Hij kan dan nog niet vermoeden dat een paar uur later die oorlogstoestand een feit zal zijn. De commandopost onder het kantoor van de Dienst Verbetering Friesche Kanalen aan Grote Kerkstraat 13 blijkt gelukkig voorbereid te zijn op oorlog. Al vanaf begin mei wordt de post 24 uur per dag bezet door zo’n 12 tot 15 medewerkers. De centrale commando-

Oefening met gasmaskers door personeel van de Luchtbeschermingsdienst in de omgeving van het Zuidvliet, 1936.

post is de spil in de verbindingen van de LBD. Vanuit de Grote Kerkstraat worden de hulpverleners aangestuurd. Directe telefoonlijnen zijn aangelegd met de luchtwachtposten op de Oldehove en op de PEB-centrale aan de Franklinstraat. De bevolking kan bij calamiteiten vanuit de post rechtstreeks via de draadomroep worden geïnformeerd.

In de meidagen van 1940 hoeft door de Luchtbeschermingsdienst geen grootschalige hulp te worden verleend. De stad blijft dan vrij van bominslagen. Later in de oorlog verandert dat. Mede door de nabijheid van het vliegveld vallen er in de jaren 1942-1945 onder andere bommen in de Julianastraat, de Molenstraat en de omgeving van de Wijbrand de Geeststraat. Bij die rampen, waarbij meerdere doden en zwaargewonden vallen, bewijst de Luchtbeschermingsdienst zijn waarde.

7 Grote Kerkstraat 31 Noorderkerk

De Gereformeerde Noorderkerk is het toneel van de Friese onderduikersbeurs, waar verzetslieden van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) elkaar ontmoeten. Vanaf 8 januari 1943 wordt in Friesland gewerkt aan de opzet van een organisatie voor

Interieur van de Noorderkerk, ca. 1945. FOTO M.O. JONGBLOED

steun aan onderduikers, tot die tijd is er weinig structuur en wordt het verzetswerk gedaan door los opererende personen en groepen. Om de hulp aan de steeds groter wordende groep onderduikers beter af te stemmen, wordt de Friese tak van de LO opgericht. Tijdens de onderduikbeurzen verdelen de aanwezigen de onderduikers over de provincie. De beurs wordt gehouden tijdens marktdagen, een drukke dag in Leeuwarden, waardoor de aanwezigheid van een groepje mannen naar men denkt minder zal opvallen.

Gedenktegels voor Grote Kerkstraat 61

In september 2017 worden twee tegels geplaatst voor huizen waaruit Joodse bewoners zijn weggevoerd in de oorlogsjaren. De herdenking betreft leden van de families Polak-Caneel (Grote Kerkstraat 61) en Sanders-Feitsma (Transvaalstraat 48). Het initiatief wordt genomen door Bert Sanders, opgegroeid in Leeuwarden en tegenwoordig woonachtig in Amstelveen. Sanders hoopt dat deze stenen door scholen worden geadopteerd en dat er 'blijvende aandacht' is voor deze geschiedenissen. In 2012 worden vergelijkbare herdenkingstenen geplaatst voor Transvaalstraat 30.

Anders dan veel andere Europese steden heeft Leeuwarden geen 'struikelstenen'. De Joodse gemeenschap geeft de voorkeur aan de plaatsing van gedenkstenen in de muur. Liggend in de straat kunnen de messing 'struikelstenen' volgens woordvoerder Ben Troostwijk het gevoel oproepen "dat Joden eerst door de Duitsers zijn vertrappt en dat mensen nu opnieuw over hen heen lopen." De stenen voor Grote Kerkstraat 61 liggen op een particulier stuk stoep, dat geen deel uitmaakt van het trottoir.

8 Schoenmakersperk 1 Kriegslazarett (Natuurmuseum Fryslân)

In het voorjaar van 1941 wordt het bestuur van het Nieuwe Stads Weeshuis te kennen gegeven dat de Duitsers het gebouw aan het Schoenmakersperk, waarin al sinds 1675 wezen zijn ondergebracht, willen gaan gebruiken. Op dat moment verblijven er zo'n 40 kinderen,

samen met de 'vader' en 'moeder', het echtpaar Oosterloo-Mulder. Het bestuur doet er alles aan om de vordering te voorkomen en schrijft een indringende brief naar Beauftragte Werner Ross, de vertegenwoordiger van de Rijkscommissaris in Friesland: "Wenn diesses Gebäude seiner heutigen Bestimmung entzogen würde, so würde dies ein groszes Unglück für unsere Waisen bezeichnen." Ross kan niets betekenen en het gebouw moet in juli 1941 worden ontruimd.

Gelukkig biedt de adellijke familie Van Harinxma thoe Slooten de helpende hand. Zij geeft toestemming om de kinderen onder te brengen in de leegstaande "Fogelsangh State" in Veenklooster. Zeker voor de oudere jongens, die werken in Leeuwarden, is de verhuizing bezwaarlijk. Ook de leefomstandigheden in de oude state zijn verre van ideaal. Toch heeft het bestuur geen andere keus dan het genereuze aanbod te accepteren. In juli vertrekken de wezen per bus naar Veenklooster. Het bestuur van het weeshuis laat de bijzondere gebeurtenis op film vastleggen.

Toegangspoort met het opschrift "Kriegslazarett I" aan de achterzijde van het Nieuwe Stads Weeshuis, 1945.

Vier oorlogsjaren blijft het Nieuwe Stads Weeshuis in gebruik bij de Duitsers. In het voorjaar van 1942 willen zij er officieren van de Kriegsmarine in huisvesten, maar dat plan gaat niet door. Later wordt het oude weeshuis gebruikt voor het onderbrengen van 'Blitzmädel', vrouwelijk personeel van de Luftwaffe dat vooral helpt met het berichtenverkeer op het vliegveld. Aan het einde van de oorlog, als de dames alweer zijn vertrokken, wordt het Nieuwe Stads Weeshuis omgevormd tot 'Kriegslazarett I'. Het is een van de ziekenhuizen die de Duitsers in de stad openen. Ook het Bonifatius-hospitaal, de Prins Frederikkazerne, de Christelijke HBS in de Kanaalstraat en de scholen en manege in de Arendstuin worden voor dat doel gebruikt.

Als het Duitse leger het Nieuwe Stads Weeshuis in april 1945 heeft verlaten, verwacht het bestuur dat de kinderen uit Veenklooster er snel weer kunnen terugkeren. Groot is de teleurstelling als het Militair Gezag het gebouw in juni opeist voor het onderbrengen van kinderen uit NSB-gezinnen. Eind 1945 keren de wezen inderdaad vanuit "Fogelsangh State" terug naar het Schoenmakersperk. Het echtpaar Oosterloo is dan nog niet welkom, omdat de leiding van het tehuis in handen is van Bijzondere Jeugdzorg. De Leeuwarder wezen worden ondergebracht in een weeshuis dat stampvol zit met NSB-kinderen, van wie de ouders zijn geïnterneerd. In de maanden net na de bevrijding zijn dat er zo'n 400; in juni 1946 nog ongeveer 200. Pas aan het einde van 1946 hebben de wezen het pand weer voor zichzelf.

Bij de Put en omgeving, Joodse Wijk

Een groot deel van de Leeuwarder Joden heeft zich vanaf de achttiende eeuw gevestigd in de omgeving van de synagoge aan de Sacramentsstraat, die in het begin van de negentiende eeuw totaal is vernieuwd. Bij de Put, de Sacramentsstraat, de Slotmakersstraat, de Speelmansstraat en de Breedstraat vormen, met een deel van de Nieuweburen, een wijk die vooral door Joden wordt bewoond. Het hart van de Joodse wijk wordt gevormd door het pleintje Bij de Put, dat in de loop der jaren een echt Jiddisch karakter krijgt. Eind negentiende eeuw zijn de stoepen er soms volgebouwd met loofhutten. Echter na 1900 speelt ook hier het Jiddisch in de dagelijkse omgang nauwelijks meer een rol van betekenis. Veel Joodse middenstanders zijn er gevestigd. De

bakkerij van Elie Beerenborg (Zevenbergen 1891-Auschwitz 1942), de slagerij van Gerson de Wilde (Sneek 1882-Auschwitz 1942) en de snoepwinkel van Judik Broekhuijzen-Drielsma (Leeuwarden 1892-Auschwitz 1942) zijn maar enkele voorbeelden van bekende Joodse zaken waar op wrede wijze in de oorlog een einde aan werd gemaakt. Broekhuijzens schoonzoon Casper Cohen, die in februari 1941 in Amsterdam wordt gearresteerd, hoort bij de eerste uit Nederland weggevoerde Joden. Hij overleeft het verblijf in Kamp Mauthausen niet.

Bij de Put, gezien naar de Grote Kerk, ca. 1935.

FOTO CHARLES GOMBAULT

9

A.S. Levissonstraat 40 Joodse school

De A.S. Levissonstraat (voorheen Perkstraat) is vernoemd naar Abraham Salomon Levisson (1902-1945), vanaf december 1935 opperrabijn van Friesland en Drenthe. Zijn aantreden vindt drie maanden na het ondertekenen van de Neurenberger wetten plaats, waarbij Joden

worden uitgesloten van de samenleving. Levisson zet zich in voor de Joodse vluchtelingen uit Duitsland en hij is betrokken bij het 'Centraal Joods Vluchtelingenkamp' dat in 1939 in Westerbork wordt gebouwd. Later komt hij er zelf als gevangene terecht. Vanwege zijn energieke opofferingszin krijgt hij de bijnaam 'Rebbe Simche' oftewel 'Rabbin Vreugde'. Hij wordt in 1943 gedeporteerd naar Bergen-Belsen. Als de Engelsen in 1945 het kamp naderen worden de gevangenen, waaronder Levisson, geëvacueerd. Vlak voor de bevrijding is Levisson omgekomen in een evacuatietrein nabij Tröbitz in Oost-Duitsland.

De Joodse School aan de A.S. Levissonstraat heette in het verleden de Dussnusschool. De school is genoemd naar Baruch Bendit Dussnus, tot 1886 opperrabijn van Friesland. Vanaf 1941 is de Dussnusschool de

De voormalige Dussnusschool met op de voorgrond het Joodse monument.

FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

enige onderwijsinstelling voor Joodse kinderen in de Friese hoofdstad: ze mogen nergens anders les volgen. Al snel worden de absentielijsten op de Dussnusschool schrikbarend lang. Joodse kinderen duiken onder of worden weggevoerd. In maart 1943 zijn alle schoolbanken leeg. 'Het kind is er niet meer', zegt de Hebreeuwse tekst op een van de gedenksteden voor de Joodse school in Leeuwarden. De school is de laatste jaren in gebruik als dependance van OBS De Oldenije.

In 1949 is op de niet voor publiek toegankelijke Joodse Begraafplaats een gedenkteken voor de weggevoerde Joden opgericht. Op 11 mei 1987, 42 jaar na de bevrijding, krijgt Leeuwarden pas een openbaar monument ter herinnering aan de tragedie van de Jodenvervolgving die aan 550 van de 665 Leeuwarder Joden het leven kostte. Het monument op het plein voor de Dussnusschool is in opdracht van de gemeente ontworpen. Het ontwerp van keramist Kees van Renssen en diens echtgenote Hubi is destijds gekozen, omdat het, zo luidde de beoordeling, een grote emotionele zeggingskracht heeft en het bovendien een specifiek herkenningspunt is voor Leeuwarden, met een duidelijke verwijzing naar de Joodse gemeenschap in de Friese hoofdstad.

Joods monument

Het Joods monument omvat twee keramische gedenktekens, bestaande uit een horizontale klaagmuur met twee zijbeuken, die de ondergang van de Joodse gemeente symboliseert, en een verticale, 4,5 meter hoge zuil in de vorm van een 'mezoza' met davidster, als teken van hoop op een goede toekomst. Een mezoza is een metalen kokertje dat volgens Joods gebruik op de rechterdeurpost van woningen wordt geplaatst. 'Een huis wordt eerst een Joods thuis, wanneer dit kokertje zich aan de deurpost bevindt'. In het kokertje bevindt zich een stukje opgerold perkament, met daarop het Sjema' Jisraël, de geloofsbelijdenis van het Joodse volk.

De zuil is uit zeventien ringen opgebouwd. De bovenste ring is samengesteld uit vier tegels, de zestien andere ringen bevatten zes grote tegels. Op de voorzijde van de zuil staan fragmenten van de notulen van de laatste kerkenraadsvergadering op 8 december 1942 (tijdens Chanoeka). Op de achterzijde zijn de namen aangebracht van

de straten waar de vroegere Joodse bewoners eens woonden. De muur is bedekt met tegels waarop tekstflarden uit de administratie van de Joodse gemeente en de Joodse school staan weergegeven. Zo zijn er rapportcijfers, een stukje uit een schoolschrift met Hebreeuwse letters en een toenemende absentielijst te zien.

10 Grote Kerkstraat 240 Falsificatiebureau

Grote Kerkstraat 240 is een van de adressen waar het Falsificatiebureau (FABU) van het verzet is ondergebracht. Er is grote behoefte aan meer en betere vervalsingen van bijvoorbeeld persoonsbewijzen. In Friesland zijn verschillende individuele vervalers, maar door onbekendheid met elkaars werk is de productie van vervalsingen niet efficiënt. Het FABU bestaat uit vier personen, twee vervalers, Jan Hallema en Jan Eisen, een administrateur en een koerier. Hun hoofdkwartier is vanaf 6 oktober 1944 in de Grote Kerkstraat in Leeuwarden. Voor de zekerheid wordt van alle stempels een duplicaat gemaakt. Deze duplicaten liggen verborgen in een verffabriek aan de Bisschopsstraat in Leeuwarden. Als eind 1944 blijkt dat een van de medewerkers van het FABU in de gaten wordt gehouden, verhuist het bureau snel naar een nieuwe locatie aan de Nieuweburen.

Kist met door het Falsificatiebureau gebruikte materialen, thans in de collectie van het Fries Verzetsmuseum.

FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

11 Bij de Put 17 Kantoor Winterhulp

In het pand Bij de Put 17 en het daarachter gelegen Jacobijnerkerkhof 50 zijn al sinds het begin van de twintigste eeuw ambtelijke diensten ondergebracht. Tot eind juli 1941 is het Gewestelijk Arbeidsbureau er gevestigd, dat daarna naar de Willemskade verhuist. Ook het Maatschappelijk Hulpbetoon, later gemeentelijke dienst voor Sociale Zaken, houdt sinds 1937 in het pand kantoor.

Onder de sociale taken van de gemeente wordt in de oorlogsjaren ook het werk van de Winterhulp Nederland (WHN) geschaard. De Winterhulp is in oktober 1940 door Rijkscommissaris Seyss-Inquart in het leven geroepen naar het voorbeeld van het Duitse Winterhilfswerk. In Leeuwarden komt burgemeester Van Beyma als 'plaatselijk directeur' aan het hoofd te staan. De werkzaamheden van de WHN worden eerst ondergebracht in het stadhuis, vanaf augustus 1942 in het kantoor van Sociale Zaken aan Bij de Put.

De Leeuwarders zijn allerminst van de nobele motieven van de Winterhulp overtuigd. Velen zien de WHN als een verlengstuk van

Gemeentelijke Arbeidsbeurs, later onder meer kantoor van Winterhulp Nederland, aan het Jacobijnerkerkhof, 1937. FOTO H. MELLEMA

de bezettende macht. Het stuit menigeen tegen de borst dat leden van de Nationale Jeugdstorm van de NSB voor de WHN hand- en spandiensten verrichten tijdens het uitdelen van eenpansmaaltijden in Zalen Schaaf. Ook een gezamenlijk concert met het Duitse Winterhulfswerk in maart 1943 in de Harmonie zal velen in het verkeerde keelgat zijn geschoten, al is het maar omdat het muziekkorps van de Kriegsmarine er optreedt.

Vanaf het begin van 1941 zijn het vooral NSB-ers die nog voor de Winterhulp gaan collecteren. Van het gemeentelijk bureau krijgen zij de instructie dat aan de deur “het voeren van twistgesprekken of politieke gesprekken moet worden vermeden.” De opbrengsten van de collecten komen ten goede aan de Leeuwarder behoeftigen. In de winter van 1942-1943 zijn er in de stad 3752 gezinnen en 1466 alleenstaanden die door de WHN worden ondersteund. Het werk van de organisatie gaat tot kort voor de bevrijding door.

Onder een dak met de Winterhulp aan Bij de Put 17 zijn het bureau van de Luchtbeschermingsdienst en het plaatselijke kantoor van de Nederlandsche Volksdienst (NVD) gevestigd. De NVD is in 1941 opgericht als een zusterorganisatie van de Winterhulp en richt zich op allerlei soorten sociaal-maatschappelijke hulp, variërend van kraamzorg tot tandverzorging en van voedselverstrekkingen tot kinderuitzendingen naar Duitsland. Net als de Winterhulp kan ook de NVD in Leeuwarden op weinig sympathie van de bevolking rekenen.

Bekendmaking betreffende de uitreiking van voedselcoupons door de Nederlandsche Volksdienst.

12 Bij de Put 15 Vrijmetselaarsloge

Het monumentale huis Bij de Put 15 heeft een lange geschiedenis. Het wordt omstreeks 1590 gebouwd en is in de zeventiende en achttiende eeuw in bezit geweest van de familie Van Harinxma thoe Slooten. In 1927 komt het pand in bezit van de vrijmetselaarsloge “De Friesche Trouw”. De vrijmetselaars hebben niet lang van hun nieuwe onderkomen kunnen genieten. De nationaalsocialisten beschouwen de wat gesloten, internationaal georiënteerde Orde van Vrijmetselaars als een volksvijandige organisatie van samenzweerders. Nadat de Orde al in 1935 als ‘Instrument des Judentums’ in Duitsland is verboden, volgt de ontbinding in Nederland op 3 september 1940. De bezittingen van de loges worden meteen door de bezetter geconfisqueerd. De opbrengst van acht miljoen gulden wordt geïnvesteerd in de Duitse propaganda. Kilometers aan archieven en zo’n 50.000 boeken vinden hun weg naar Duitsland.

Het archief van de Leeuwarder loge wordt afgevoerd naar de Leeuwarder Papierfabriek en daar tot pulp gedraaid. Veel historische informatie gaat daarbij verloren. Gelukkig weet een werknemer van de fabriek de originele constitutiebrief uit 1782 voor vernietiging te behoeden. Via notaris Nanne Ottema komt het stuk na de bezetting weer terug bij “De Friesche Trouw”.

Interieur van de Vrijmetselaarstentoonstelling te Leeuwarden, 1941.

Op het logegebouw aan Bij de Put 15 wordt beslag gelegd. In enkele maanden wordt het door de NSDAP omgevormd tot het eerste vrijmetselaarsmuseum van Nederland. De deuren van de expositie gaan op 6 december 1940 in aanwezigheid van Generalkommissar Fritz Schmidt en de rijkscommissaris voor internationale organisaties Werner Schwier open voor publiek.

Nog even zetten de broeders hun bijeenkomsten voort in het Friesch Koffiehuis aan de Wirdumerdijk, maar als blijkt dat de eigenaar daarvan, Lucas Bunt, een NSB-er is komt ook aan die samenkomsten een einde. Meteen na de bevrijding eist “De Friesche Trouw” het dan sterk verwaarloosde pand aan Bij de Put weer op. De feestelijke heropening vindt plaats in december 1945.

13 Breedstraat 48 Zalen Schaaf

De tijdsomstandigheden weerspiegelen zich vanaf 1941 steeds sterker in het gebruik van Zalen Schaaf. Veel politieke partijen en verenigingen worden op last van de bezetter in dat jaar ontbonden, waardoor een belangrijke klantenkring van het theater wegvalt. Muziek- en theatergezelschappen komen onder de strenge controle van de Kultuurkamer te staan. De invoering van de avondklok en het, later in de oorlog, ontbreken van brandstoffen om het gebouw goed te verwarmen, maken dat het aantal publieke manifestaties uitdunt.

Vanaf 1942 maken vooral veel Duitsgezinde organisaties van de zaal gebruik. Zo organiseert de Ortsgruppe Leeuwarden van de NSDAP op 7 maart 1942 onder de titel “Dem Fröhlichen gehört die Welt” een gemeenschapsavond, waarop een “rijk gevarieerd programma werd afgewerkt, bestaande uit muziek door een strijkorkest, zang door een meisjeskoor, gymnastiek en dans door den B.D.M.- groep ‘Geloof en Schoonheid’ [Bund Deutscher Mädell] en zang door jongens en meisjes van den Nederlandschen Jeugdstorm.” Een maand later is NSB-leider Anton Mussert, samen met Beauftragte Ross en een aantal andere prominente nationaalsocialisten in Schaaf aanwezig om de installatie van de nieuwe NSB-districtsleider Jan van Weperen bij

te wonen. Op zondag 4 april 1943 bezoekt Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart Zalen Schaaf tijdens een kameraadschapsavond van de Nederlandsche Arbeids Dienst (NAD).

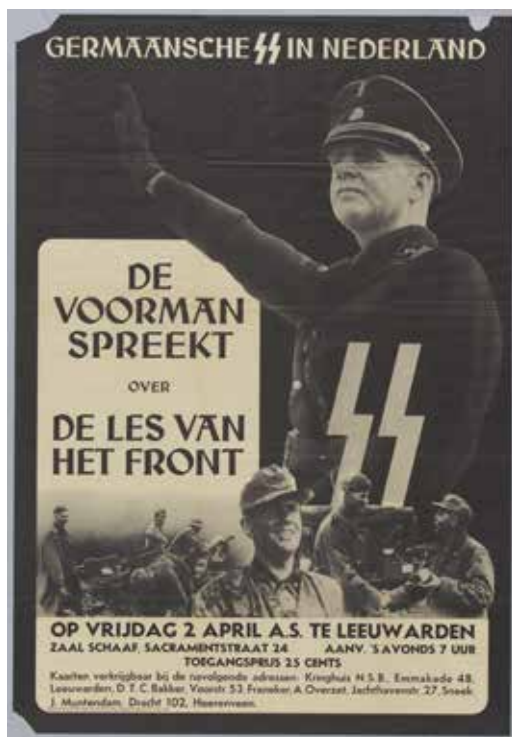
Tussen alle nazistische pracht en praal dringt ook de rauwheid van de oorlog soms door tot de Breedstraat. In september 1941 kunnen Friezen zich er laten keuren voor dienstneming in de Waffen-SS regimenten Westland en Nordwest; een oproep waaraan enkele honderden gehoor geven. In April 1943 spreekt voorman Henk Feldmeijer van de Nederlandse SS over zijn ervaringen aan het oostfront. Van Weperen, Ross en Schönhard zijn opnieuw van de partij op een drukbezochte bijeenkomst die Frontzorg op 23 februari 1944 in Zalen Schaaf organiseert. De organisatie haalt die dag ruim 3300 gulden op voor de oostfrontstrijders en hun familieleden, die zich na afloop van het programma tegoed kunnen doen aan een eenpansmaaltijd.

De ontvangsthal van Zalen Schaaf, oktober 1939. FOTO H.A. ROLLEMA

In 1944 vinden er incidenteel nog optredens in Schaaf plaats, onder andere van het Röntgen-strikkwartet, violist Willem Noske en het muziekkorps van de NAD. De Landwacht heeft er voor 15 april 1945, nota bene de dag waarop Leeuwarden door de Canadezen wordt bevrijd, een optreden geboekt van een cabaretgezelschap met de toepasselijke naam "De Zorgenbrekers". De voorstelling zal wel zijn afgelast.

Direct na de bevrijding wordt Zalen Schaaf weer in gebruik genomen als samenkomstgebouw voor het Leeuwarder verenigingsleven. Op 14 juni 1945 houdt de zwaar getroffen Joodse gemeenschap er haar eerste naoorlogse wijdingssamenkomst. Dezelfde dag heeft zich, nog geen vier jaar nadat de oostfrontvrijwilligers er in de rij stonden, in Schaaf de vijfhonderdste vrijwilliger voor dienstneming in Nederlands Indië aangemeld.

Affiche voor een lezing door Henk Feldmeijer, voorman van de Nederlandse SS, in Zalen Schaaf, 1943.

14 Sacramentsstraat 19 Synagoge

Het door Gerrit van der Wielen ontworpen gebouw, dat in 1805 gereedkomt, herinnert met zijn fronton en koepeltoren enigszins aan de zeventiende-eeuwse Grote Sjoel in Amsterdam. De synagoge, die ruimte biedt aan bijna driehonderd mannen beneden en tweehonderd vrouwen boven, moet in 1865 al weer worden uitgebreid. Dan verdwijnt de koepeltoren en krijgt de synagoge het huidige uiterlijk. De synagoge wordt in 1948 opnieuw gewijd, maar blijkt al snel te groot voor permanent gebruik. Nagenoeg het volledige interieur, inclusief de Thora-rollen, is in 1965 overgebracht naar het jeugdorp Kfar Batja in Israël, omdat het gebouw veel te groot is geworden voor de door de Tweede Wereldoorlog gedecimeerde Joodse gemeenschap van Leeuwarden. De synagoge is al jaren in gebruik als dansschool bij Saco Velt.

Interieur van de synagoge, 1935.

15 Voorstreek 52 Propagandawinkel Nederlandsche Unie

In juli 1940 start een geheel nieuwe politieke beweging: de Nederlandsche Unie. De Unie gaat uit van een loyale houding ten opzichte van de bezetter. Eind maart 1941 zijn er in Leeuwarden zo'n 1400 mensen lid en in Huizum nog eens 400. Het partijkantoor wordt ondergebracht bij de advocaat Van Diemen aan het Zaailand 100, maar verhuist met ingang van 2 december 1940 naar Voorstreek 52 boven. Het Unie Bureau is meer dan alleen een partijkantoor. Vanaf het begin is er ook de Sociale Voorlichtingsdienst van de Unie gevestigd "waar leden van de Unie inzake moeilijkheden op maatschappelijk en persoonlijk terrein, zoals ontslag, loon, werkloozenzorg, verzoekschriften, enz. zonder betaling van kosten raad en voorlichting kunnen verkrijgen." Tweemaal in de week geven mr. Beekhuis, mr. Heymeyer en mevrouw Holsboer er adviezen. Ook de plaatselijke secretaris voor Leeuwarden, Geert Groothoff, houdt aan de Voorstreek kantoor.

Leuzen op de gevel van het kantoor de Nederlandsche Unie, 1941.

FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

Door de soms kritische toon die het partijblad van de Unie aanslaat tegen de bezetter en de NSB, kan de beweging in nationaal-socialistische kring op steeds minder sympathie rekenen. Op 11 november 1940 verbieden de Duitsers een manifestatie van de Nederlandsche Unie in Leeuwarden. Herhaaldelijk komt het, ook in Leeuwarden, tot openlijke confrontaties tussen colporteurs van "De Unie" en leden van de WA. Op 20 april 1941, de verjaardag van Hitler, loopt het conflict uit de hand. 's Avonds dringen zo'n twintig NSB-ers de Uniewinkel op de hoek van de Tuinen en de Turfmarkt binnen en slaan het interieur kort en klein. Exemplaren van "De Unie" en propagandafolders worden met honderden tegelijk in de gracht van de Tuinen gekieperd.

Ruim twee maanden later valt het doek voor de Nederlandse Unie definitief als de bezetter alle politieke partijen in Nederland, uitgezonderd de NSB, ontbindt. Jan Piebenga, een van de leiders van de Unie in Friesland, raakt bij het verzetswerk betrokken en wordt kort na de bevrijding aangesteld als redacteur van de Leeuwarder Courant.

16 Kelders 25 De Volksche Boekhandel

"Kameraden der Wehrmacht! Eine grosse Auswahl deutscher Romane, Kriegsbücher und politischer Bücher hat die Völkische Buchhandlung", met die tekst op een klein roze biljetje probeert de Volksche Boekhandel in 1942 klanten te werven onder de in de stad ingekwartierde Duitse soldaten. De boekwinkel levert ook veel aan NSB-ers. In het ruime assortiment bevinden zich populaire nazistische tijdschriften als Signaal en Storm-SS en boeken met welluidende titels als *Het Rijk van den Führer* en *Amerika grijpt naar de wereldmacht*.

In Leeuwarden is de boekwinkel aanvankelijk gevestigd in het SS-stormbankwartier aan Voorstreek 83, hoek Nieuweburen. In augustus 1943 wordt de zaak verplaatst naar Kelders 25. Na een moeizame start worden de uitgeverij Westland en de daaraan verbonden Volksche Boekhandels een succes. Bedrijfsleider in het Leeuwarder filiaal is de overtuigde nationaal-socialist Arjen Pieter Wageveld, wachtmeester van de WA, die eerder leiding heeft gegeven

aan de reizende tentoonstelling over de vrijmetselarij. Hij woont met zijn gezin een tijd boven het Stormbankkwartier aan de Voorstreek en sneuvelt in november 1944.

Direct na de bevrijding wordt de voormalige boekhandel in gebruik genomen door de redacties van de verzetskrant *Je Maintiendrai* en het weekblad *Nieuw Friesland*. Ook de politieke vernieuwingsbeweging Nederlandsche Volksbeweging (NVB) heeft er enkele jaren een kantoor.

- ^ De Kelders, gezien vanaf de Brol. Het derde pand van links is de kledingzaak van het Joodse echtpaar Jo en Alida Goldschein, later "De Volksche Boekhandel", maart 1942. DIA ARCHIEF MR. A. HUSTINX
- < Pamflet van de Volksche Boekhandel, toen nog gevestigd op de hoek van de Nieuweburen.

17 Over de Kelders 6 Brillenzaak Hofstede

"Anton Hofstede opticien heeft in brillen steeds het nieuwste en het beste!", met die reclameslogan probeert de aan Over de Kelders gevestigde opticien en instrumentmaker klanten naar zijn zaak te trekken. Ook de Duitse legerarts Ratscheck, die tijdelijk woont aan de Harlingerstraatweg, krijgt snel in de gaten dat Hofstede een ruim assortiment heeft. Hij komt in de zaak informeren naar de mogelijkheden tot levering van partijen brillen aan de Wehrmacht.

Winkelpand van opticiën Anton Hofstede, ca. 1945.
FOTO TRESOAR

Veel meer dan in een handeltje met Ratscheck, zijn de Hofstedes geïnteresseerd in de gasmaskerbus die hij aan zijn koppel draagt. Al pratend laat de arts zich ontvallen dat het een nieuw type betreft, waarmee vijf soorten gifgas kunnen worden weerstaan. Ook over de reikwijdte van het luchtafweergeschut rondom de Fliegerhorst is hij iets te loslippig.

Anton en zijn zoon Frans Hofstede houden de informatie die ze krijgen niet voor zichzelf. Ze nemen contact op met Derk Jan ten Hove, een politieofficier van de prijsbeheersing die sinds 1942 in Leeuwarden is gestationeerd. Ten Hove speelt alle inlichtingen door aan de theologiestudent Mark Wierda, een spil in het spionagewerk van het Friese verzet. Wierda zorgt dat de informatie van de Hofstedes aan de Nederlandse regering in Londen wordt doorgespeeld. In 1944 doet hij dat ook met de inlichtingen die de opticiens krijgen van de Amerikaanse krijgsgevangene Peter Frank. Hij is door de Duitsers op het vliegveld tewerkgesteld bij het opruimen van blindgangers en weet belangrijke militaire observaties in een brillenkoker bij Hofstede af te leveren.

De gebroeders Wierda

In april 1945 slaat het noodlot toe. Mark Wierda is dan net 'Hoofd Sectie Inlichtingen' van het verzet geworden en druk bezig de Duitse plannen om de Leeuwarder telefooncentrale aan de Tweebaksmarkt op te blazen te verijdelen. Uit voorzichtigheid besluit hij op 7 april niet bij zijn ouders, maar bij zijn overbuurman Teake Bakker aan de Alma Tademastraat te blijven slapen. Het toeval wil dat de Duitsers net op zoek zijn naar een 'Taco de Bakker' (Taco van der Veen), die op 8 december 1944 bij de overval op het Huis van Bewaring betrokken is geweest.

Op zondagochtend 8 april doet de SD een inval bij Teake Bakker, van wie ze vermoeden dat hij de gezochte 'Taco de Bakker' is. Dat blijkt niet het geval. Wel vinden ze de onderduiker Mark Wierda, die zonder papieren in de woning verblijft. Als de Duitsers de zaak verder onderzoeken vinden ze in de woning van de familie Wierda aan de Emmakade een radio, wat illegale

papieren en Marks broers Klaas en Hyltje. Alle drie moeten mee naar het Burmaniahuis, waar ze gruwelijk worden mishandeld. Drie dagen voor de bevrijding, op woensdag 11 april, brengt de SD de broers naar Dronrijp, waar ze met elf andere gevangenen als represaille voor sabotage aan de spoorlijn Leeuwarden-Franeker worden gefusilleerd.

18 Tweebaksmarkt 52 Provinsjehús

In het Provinciehuis zijn diverse monumenten geplaatst die herinneren aan de Tweede Wereldoorlog. Op 16 mei 1947 wordt het eerste monument onthuld. Het betreft een gedenkplaat van brons met daarop de namen van twee burgemeesters die vanwege verzetswerk zijn gearresteerd en daarna in kampen om het leven kwamen. Het betreft mr. S.M. van Haersma Buma, destijds burgemeester van Wymbritseradeel, die stierf in Neuengamme op 11 december 1942. Jonkheer mr. P.M. Baerdts van Sminia was burgemeester van Utingeradeel, hij kwam om het leven op 15 april 1945 te Sandbostel.

Vier weken later, op 21 juni 1947, is het Provinciehuis opnieuw het toneel van een onthulling, ditmaal van een gedenksteen ter herinnering aan provinciaal ambtenaar Bernardus ten Hulscher, die op 18 augustus 1944 in het concentratiekamp Vught werd gefusilleerd. Het monument is gemaakt van Friese klei en de tekst is omgeven door een stuk prikkeldraad afkomstig uit het concentratiekamp Vught.

In 1949 worden twee gebrandschilderde ramen, gewijd aan Sint Martinus en aan de barmhartige Samaritaan, onthuld. Ze zijn een blijk van waardering voor de opvang van duizenden evacués uit Limburg, die in het laatste oorlogsjaar onderdak vonden in Friesland.

- ⤴ Openbare schuilkelder voor het Provinciehuis.
- ⤴ Dagrappporten van de luisterpost in de Nieuwe Oosterstraat.
FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

19 Nieuwe Oosterstraat 9 Luisterpost (Restaurant Amfora)

Begin 1945 zoekt de SD een nieuw onderkomen in Leeuwarden. Hierbij valt hun oog op het Burmaniahuis, tegenwoordig onderdeel van het gemeentehuis van Leeuwarden. Bij het aanleggen van de telefoonlijnen plaatsen met het verzet bevriende medewerkers van de PTT (de landelijke dienst voor alle communicatiemiddelen in Nederland) microfoons. Hiermee kan het verzet gesprekken van de SD afluisteren. Dit levert een schat aan informatie op en stelt het verzet in staat om snel te reageren op de orders van de SD. De verzetsmensen die de SD afluisteren kunnen hiervoor terecht in de boekhandel van de familie Wielinga in de Oosterstraat. Op klaarlichte dag brengt het verzet de verbinding tussen de boekhandel en het Burmaniahuis tot stand. In een gecamoufleerde ruimte achter de boekhandel installeren vijf mannen zich beurtelings met de koptelefoons. Nauwkeurig schrijven ze op wat er in het Burmaniahuis gezegd en gedaan wordt. De dagrapporten gaan naar het Hoofd Inlichtingen van het verzet, Egbert 'Eppie' Bultsma. De verhoren in het Burmaniahuis gaan dag en nacht door. Als iemand onder zware mishandelingen in wanhoop namen en adressen noemt, waarschuwt het verzet de genoemde mensen zodat die kunnen onderduiken.

In opdracht van Bultsma wordt direct na de bevrijding een bijzondere film gemaakt. Voor *Verzet in Leeuwarden* worden verzetsactiviteiten nagespeeld. Onderdeel van de film zijn beelden van de Luisterpost.

20 Blokhuisplein 40 Huis van Bewaring (Blokhuispoort)

Eind 1944 is het verzet in Friesland erg actief. De Duitse bezetter doet er alles aan om die 'terroristen' te pakken. In november 1944 heeft de Sicherheitsdienst succes. Een aantal belangrijke Friese verzetsmensen wordt gearresteerd. De Duitsers verhoren de gevangenen op barbaarse wijze en als deze doorslaan, wat vroeg of laat gebeurt, lopen veel verzetsmensen in Friesland gevaar.

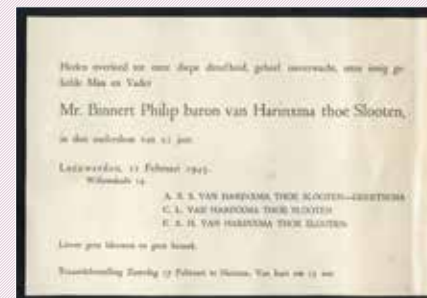

Cellenvleugel in het Huis van Bewaring. FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

De KP (knokploeg) is de gewapende tak van het verzet en werkt al vanaf oktober 1944 aan een plan om het Huis van Bewaring in Leeuwarden te kraken. Begin december besluit de KP de overval uit te voeren. Alles is tot op de minuut gepland en er is uitgebreid gepraat over de vraag wie er wel en wie er niet bevrijd zal worden. Op vrijdag 8 december komen vijf leden van de KP om half zes bij de poort van het Huis van Bewaring. Met behulp van een vervalst document komen ze binnen. Gelijk overmeesteren ze de portiers, bewakers en administrateur en laten de veertien andere knokploegleden binnen. Binnen een half uur zijn de gevangenen bevrijd. In kleine groepjes gaan de KP'ers en de ex-gevangenen naar buiten. Door de hele stad staan leden van de afvoerploeg klaar om ze naar een veilig onderduikadres te brengen. De volgende morgen reageren de Duitsers met intensieve controles en razzia's. Zonder resultaat: niemand wordt opgepakt. Ook volgen geen represailles, wat erg bijzonder is. Deze overval wordt beschouwd als de meest succesvolle actie van het Friese verzet. 'De Overval' is in 1962 zelfs verfilmd.

Moord op baron Van Harinxma thoe Slooten op het Blokhuisplein

Binnert Philip baron van Harinxma thoe Slooten is een gezien burger. In het dagelijks leven is hij rechter in de Leeuwarder arrondissementsrechtbank. De baron bekleedt daarnaast verschillende maatschappelijke functies. In het diepste geheim is Van Harinxma lid van het veemgericht, dat voor het verzet beslist of verraders mogen worden geliquideerd. Het zijn echter niet zijn verzetsactiviteiten die hem uiteindelijk fataal worden. In de avond van 12 februari 1945

Rouwkaart van mr. B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten, 1945.

bellen vier landwachters aan bij Van Harinxma's woning aan Willemskade 5. De 'Jan Hagel' is getipt dat de baron meer textiel in huis heeft dan hij voor zijn gezin nodig heeft. Er wordt huiszoeking verricht en Van Harinxma wordt gelast mee te gaan naar het Huis van Bewaring. Voor de ingang klinken opeens schoten, waarna Van Harinxma roerloos blijft liggen. Bij toeval komt aan het licht wie de daders van de brute moord zijn. Een prostitué verklaart dat een van haar klanten heeft verteld dat hij bij de schietpartij betrokken was. Het gaat om de landwachter Sije Enne Koopmans, een 33-jarige restauranthouder aan de Nieuwestad.

21 Wirdumerdijk 34 Beursgebouw (Campus Fryslân)

In september 1939 wordt De Beurs, waar normaliter akkerbouwproducten worden verhandeld, voor een aantal dagen gevorderd om infanterie voor de mobilisatietoek te formeren. Op 10 mei 1940 worden honderden Duits-Joodse vluchtelingen uit

Veldtekens van de Royal Canadian Dragoons op het beursgebouw, 1945.

FOTO H. MELLEMA

Westerbork er tijdelijk opgevangen. De Nederlandse autoriteiten besluiten om ze zo snel mogelijk weer terug te sturen naar Westerbork.

Joodse burgers die een oproep krijgen voor kamp Westerbork in 1942-1943, moeten zich eerst melden in de Beurs. In 1943-1944 moeten alle Leeuwarders hier hun bonkaarten halen. Eind 1944 krijgt de Evacuatiedienst de Beurs in beheer. Evacués uit Zuid- en Midden Nederland krijgen er in januari 1945 maaltijden geserveerd.

22 Wirdumerdijk 29 Groentehandel Fahner (Charme Lingerie)

Een kamer achter de Friesche Fruitwinkel van Fahner, met schuilruimte boven de naastgelegen bioscoop, is de uitvalsbasis van Epke Wiersma, de commandant van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS) van het district Leeuwarden. De NBS draagt bij aan de bevrijding door het uitvoeren van verzetsacties die de opmars van de geallieerden ondersteunen. Wiersma wordt gekenschetst als een koele maar felle verzetsman, die zich bezig heeft gehouden met allerhande verzetsactiviteiten. Wiersma wordt na de oorlog commandant van het Fries Bataljon. Dit bataljon van oorlogsvrijwilligers, voornamelijk gevormd uit Friese verzetsmensen, maakt deel uit van de Nederlandse troepen die na de bevrijding van Nederland naar Nederlands-Indië vertrekken.

Epke Wiersma.

FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

23 Wirdumerdijk 11 Woning Lucas Bunt (onderdeel Blokker)

Het affiche van de NSB dat nog net is te zien op een foto die de bekende fotograaf Charles Gombault omstreeks 1941 van het café-restaurant "Friesch Koffiehuis" maakt, zegt veel over de toenmalige eigenaar en bewoner. Uitbater Lucas Bunt jr. toont in de eerste jaren van de bezetting steeds openlijker zijn sympathie voor het nationaal-socialisme. Als groepscommandant van de gehate Landwacht gaat Bunt in Friesland als een dolle tekeer bij de arrestatie van onderduikers, waaronder Joden, en mensen die zich negatief over de bezetter hebben uitgelaten. Vaak is hij gewelddadig en een enkele keer gebruikt hij zelfs zijn pistool. "De adem werd ingehouden wanneer de sinistere figuur van Bunt in aantocht was", luidt na de oorlog de conclusie.

De opsporingsactiviteiten van Bunt hebben vaak grote gevolgen. Op 13 juli 1944 ontdekt Bunt bij toeval een auto van het verzet in garage De Jong aan Achter de Hoven. Terwijl het onderzoek nog gaande is wordt Bunts aandacht getrokken door de 26-jarige Ben de Vries die, heel onvoorzichtig, als verzetsman poolshoogte komt nemen bij de garage. De Vries wordt door Bunt gearresteerd en later door de SD verhoord. Na gruwelijke mishandelingen moet hij zijn kennis over het Friese verzet prijsgeven. De vondst, op aanwijzing van De Vries, van de administratie van het verzet in het kaaspakhuis van Tamminga in de Schrans brengt de illegaliteit een zware slag toe.

In 1947 staat Bunt als een van de eerste Leeuwarder collaborateurs terecht voor het Bijzonder Gerechtshof aan het Wilhelminaplein. Het proces trekt veel belangstelling: op de publieke tribune en voor het gerechtsgebouw hebben zich honderden mensen verzameld. Ondanks zijn berouw veroordeelt het Leeuwarder hof hem op 23 september 1947 tot de doodstraf. In cassatie wordt die straf omgezet naar levenslang. Bunt wordt in 1959 vrijgelaten en overlijdt in 1981 in Heerenveen.

› Café-restaurant "Friesch Koffiehuis", ca. 1941. FOTO CHARLES GOMBAULT

24 Nieuwestad 79 Woning familie Miedema (Jan Sikkes)

“Een diamant van hoog karaat”, zo omschrijft de directeur van het Verzetsmuseum de dagboeken van Goffe Miedema (1911-2000), die in 1978 in bewaring zijn gegeven bij het Historisch Centrum Leeuwarden. De aantekeningen van Miedema zijn vooral uniek, omdat zij het hele tijdvak 1939-1945 beslaan en heel regelmatig zijn bijgehouden. Gemiddeld eens in de twee weken vertrouwt Goffe zijn belevenissen aan het papier toe. Na de oorlog typt hij zijn dagboeken uit op 154 pagina's A4, die op de website van het HCL kunnen worden nagelezen.

Goffe Miedema neemt in 1941 de meubelzaak annex beddenmagazijn van zijn vader Sieds over. De winkel is een familiebedrijf dat al in 1878 is begonnen en sinds 1929 aan Nieuwestad 79 is gevestigd. In de oorlogsjaren wonen Goffe, zijn vrouw Ger en hun drie jonge dochters boven de zaak.

Miedema schrijft bloemrijk en tamelijk wijdlopig, maar wel met enige humor en relativering. Hij is openhartig over privé zaken, zoals seks en anticonceptie. Zijn dagboek geeft een beeld van zijn persoonlijke gezinsleven, het dagelijks leven, zijn bedrijf, de weersomstandigheden. Maar ook de lokale gebeurtenissen en nationaal en internationaal nieuws komen aan bod. Miedema lijkt goed geïnformeerd. Zijn bronnen zijn: eigen waarneming, kranten, radio en geruchten. Daarbij is het gunstig dat hij de Engelse taal beheerst. Hij is anti-Duits, maar niet actief bij het verzet betrokken. Hoewel hij eerst een genuanceerd standpunt inneemt ('elk land vecht immer voor zichzelf'), laat hij zich gaandeweg steeds kritischer uit over de bezetter. Miedema heeft zelf niet veel te lijden van de oorlog, hoewel de zaken slecht gaan. Hij klaagt wel over schaarste, smokkel, hamsterwoede en de tewerkstelling in Duitsland van veel jonge mensen. In zijn dagboek neemt hij geen blad voor de mond. Al in augustus 1942 schrijft hij dat het slecht met de naar het oosten getransporteerde Joden afloopt.

Over de bevrijding van Leeuwarden op 15 april 1945 schrijft Miedema: “Om drie uur was het al zo druk dat je over de hoofden kon lopen

en steeds meer moffen meiden werden onder enorm gejoel, gefluit en geschimp naar het politie bureau opgebracht. NSB-ers met het radiotoestel onder de arm, NSB-ers met twee handen omhoog in plaats van met één, af en toe een por in de rug krijgend van een NBS-er om wat op te schieten. Opdringende mensen met wraakzuchtige gezichten, opgeheven vuisten, scheldpartijen, spitsroeden lopende landverraders, collaborateurs. Publiek dat schreeuwt om wraak. Hang, Kreng Hang. [...] Alleen prettige dingen brengt de bevrijding, zelfs een paar Joden heb ik alweer gezien, maar wel bleek van het steeds in huis verkeren. God zij dank dat we het zootje moffen kwijt zijn.[...] Leeuwarden heeft reden feest te vieren al is en blijft het een zeer droevig feit dat de veertien leden der ondergrondse juist een week voor de bevrijding nog gepakt en Woensdag door de Rexisten doodgeschoten werden na zo hevig gemarteld te zijn.[...] We zijn bevrijd en zullen niet mogen vergeten wat er allemaal gebeurd is, hoeveel gruweldaden er gepleegd zijn in naam van het voortbestaan van het Derde Rijk.”

Opbrengen van 'moffenmeiden' naar het politiebureau op de Nieuwestad, april 1945. FOTO ELISABETH C.M. HEERMA VAN VOSS

25 Nieuwestad 55 Propagandahuis NSNAP (Copini Opticiens)

“Volksgenooten! Jarenlang zijt gij belogen en bedrogen. Met opzet onthield men U de waarheid omtrent het Nationaal-Socialisme van Adolf Hitler. Voortaan zult gij gelegenheid hebben U op de hoogte te stellen van die waarheid. Komt in ons huis lectuur halen en het zal U duidelijk worden dat het Nationaal-Socialisme van Adolf Hitler het ideaal is: Een voor allen, allen voor een.” Met dergelijke advertenties probeert de Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij (NSNAP) in het voorjaar van 1941 nieuwe leden te werven in Friesland. Op 7 mei van dat jaar opent de partij een heuse propagandawinkel in een pand aan de Nieuwestad, waar kleurige brochures over het nationaal-socialisme en de successen van nazi-Duitsland kunnen worden aangeschaft. Ondanks het ruime aanbod aan nationaal-socialistische lectuur in de schappen van de propagandawinkel, wordt de NSNAP landelijk en in Leeuwarden nooit een succes. De beweging blijft een splinterpartij die in december 1941 door de bezetter gedwongen wordt om op te gaan in de NSB.

Etalage van de propagandawinkel van de NSNAP, 1941.

26 Nieuwestad 76 Onderduikadres Roelof Vermeulen (Topmerk Schoenen Outlet)

Tot de verzetslieden van het eerste uur mag in Friesland Roelof Cornelis Vermeulen (1896-1949) worden gerekend. Al in de winter van 1940-1941 is hij in Drachten actief met het verzamelen van inlichtingen voor de verzetsgroep van Gauke Boelens. In de jaren die volgen breiden Vermeulens verzetsactiviteiten zich verder uit. Naast het spionagewerk krijgt hij een grote rol als hoofdverspreider van Vrij Nederland en als contactpersoon van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers in Friesland.

Hoewel hij een wat autoritaire man is, met wie de samenwerking zeker niet altijd vlot verloopt, is Roelof Vermeulen in veel opzichten een ideale verzetsman. Hij heeft een zeer gesloten karakter, waardoor geheimen bij hem in goede handen zijn. Als handelaar in bouwmaterialen heeft hij overal in Nederland zakelijke contacten die voor het verzetswerk kunnen worden ingeschakeld.

Vermeulen slaagt er met hulp van de directeur van de N.V. Maasgrind-en Zandexploitatie maatschappij in Sittard bijvoorbeeld als eerste in om een Engelse vliegenier in het voorjaar van 1943 vanuit Friesland over de Belgische grens te krijgen. Later dat jaar raakt hij veel intensiever bij de pilotenhulp betrokken. Vanaf november 1943 tot

Roelof Cornelis Vermeulen.
FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

september 1944 regelt Roelof Vermeulen vanaf zijn onderduikadres het afvoeren van tientallen geallieerde vliegeniers naar het zuiden des lands. Veel steun krijgt hij daarbij van de later bekend geworden schrijfster en journaliste Tiny Mulder. Pas na de oorlog blijkt dat vrijwel alle geholpen 'piloten' door verraad in handen van de vijand zijn gevallen.

In juli 1943 rollen de Duitsers de organisatie rondom Vermeulen op. Zelf weet hij vanuit Drachten tijdig onder te duiken op het adres van zijn maitresse Janneke Stienstra aan de Nieuwestad 76 boven. Het enorme gevaar is geen reden om met het verzetswerk te stoppen. Vermeulen blijft bezig met pilotenhulp en spionagewerk. Hij duikt aan het eind van de oorlog, na een tijdje in Huizum te zijn geweest, onder bij de gezusters Van der Veer aan de Noordersingel 44. Na de oorlog is Roelof Vermeulen voor zijn verzetswerk door de Amerikaanse en Engelse regeringen onderscheiden met de Medal of Freedom with Bronze Palm en de King's Medal for Courage in the Cause of Freedom.

27 Haniasteeg 7-45 Distributiekantoor

Voor het merendeel van de Nederlanders betekent de bezetting vooral schaarste, distributie en gebrek. Behalve in de Hongerwinter (1944-1945) is er geen echte honger in Nederland. De slechte voedselvoorziening komt vooral voort uit de bezetting en blokkades door de geallieerde mogendheden. Om schaarse producten zo eerlijk mogelijk te verdelen maakt de regering gebruik van een distributiestelsel. Elke Nederlander krijgt een distributiestamkaart. Hiermee kan men bonnen halen waarmee eten en andere schaarse goederen kunnen worden gekocht. Aanplakbiljetten en kranten geven overzichten welke producten voor welke bonnen beschikbaar zijn. Distributiekantoren zijn verantwoordelijk voor het aanleveren van de bonnen. In Friesland heeft elke grote gemeente een kantoor, in kleinere gemeenten zitten agentschappen. Het Leeuwarder kantoor is gevestigd in het voormalige Stadsarmenhuis aan Haniasteeg 7-45.

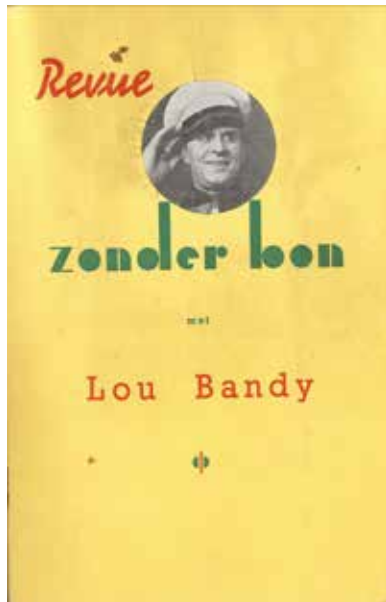
Uitdeling door de Distributiedienst op de binnenplaats van het voormalige stadsarmenhuis in de Haniasteeg, ca. 1941.

28 Ruiterskwartier 4 De Harmonie

Ook aan de (oude) Harmonie gaat de oorlog niet voorbij. De schouwburg en concert- en filmzaal heeft bijna de hele bezettingstijd doorgefunctioneerd voor het Friese publiek en voor de Duitsers. Ze biedt direct na de capitulatie onderdak aan krijgsgevangenen Nederlandse militairen. In het laatste oorlogsjaar wordt de grote zaal gebruikt als eetzaal voor de evacués uit het zuiden. Uiteraard zijn er al die vijf bezettingsjaren geregeld pro-Duitse manifestaties: Kraft durch Freude is vaste klant en laat er talloze filmvoorstellingen en pianoconcerten verzorgen. De 'leider van het Nederlandsche Volk', ir. Anton Mussert komt geregeld langs om zijn Friese kameraden in de schouwburg toe te spreken over actuele politieke zaken (in februari 1943 bijvoorbeeld over 'Nederlandsche volkseenheid tegen het bolsjewisme'). Maar ook zijn er zo lang het kon alle mogelijke voorstellingen gegeven voor een publiek dat juist in die donkere jaren massaal komt opzetten, uit de hele provincie. Er is grote

behoefte aan ontspanning. Dansorkesten, populaire artiesten als Lou Bandy en Snip en Snap, maar ook Evelyn Künneke – immens populair bij de Duitse soldaten (evenknie van Vera Lynn) – is in april 1944 in De Harmonie te zien en te horen met haar allernieuwste schlagers. Midden in de oorlog, in juni 1943, kan men er naar het circus Manderla. De piste is op het toneel gelegd en de show met ‘edelen raspaarden, internationale variëte'-attracties en originele clownerieën' wordt druk bezocht. Friestalig amusement is populair. Roaitske, een 'sjongspul' (voorstelling tussen opera en musical in) van J.P. Wiersma gaat in première op 27 december 1941 en beleeft later in de oorlog nog reprises.

Direct na de bevrijding, op 16 april 1945, is er in de grote zaal al een eerste 'Canadian show'. De Canadese bevrijders houden de schouwburg maandenlang gevorderd ten behoeve van officiële bijeenkomsten, godsdienstoefeningen en film- en showvoorstellingen. Er wordt druk gebowld door de Canadese soldaten en her en der in het gebouw zouden ruimtes door hen zijn gebruikt om tussen de bedrijven door de liefde te bedrijven...

Programmaboekje voor de revue "Zonder Bon" van Lou Bandy. De SD liet de voorstelling in De Harmonie op 15 mei 1941 ontruimen, vanwege Bandy's provocatieve uitlatingen.

Het Plein

"Dit besluit moet terstond ten uitvoer worden gebracht", staat er enigszins dreigend onder een circulaire die de burgemeester van Leeuwarden op 31 januari 1942 ontvangt. In de brief wordt bepaald dat de namen van levende leden van het Koninklijk Huis niet meer mogen worden gebruikt voor straten, pleinen, parken en waterwegen. In Leeuwarden heeft de nieuwe maatregel geen grote gevolgen. De stad kent een Julianastraat en een Wilhelminaplein, die per 6 maart Prins Mauritsstraat en Het Plein gaan heten. De burgemeester van Leeuwarderadeel moet de Prinses Julianalaan in Huizum hernoemen in Parklaan. Al een week na de bevrijding, op 23 april 1945, trekt het waarnemende college van Burgemeester en Wethouders het oorlogsbesluit in en krijgen de Julianastraat, de Prinses Julianalaan en het Wilhelminaplein hun oude namen terug.

Appèl van de Nederlandsche Arbeidsdienst op 'Het Plein', 3 april 1943. Midden Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart, rechts Beauftragte Werner Ross.

29 Wilhelminaplein 1 Paleis van Justitie

Op 25 februari 1943 wordt door de strafkamer van het Leeuwarder hof een bijzonder arrest gewezen. 'Om des gewetens wille' spreekt het hof zich uit over onbedoelde consequenties van straffen tijdens de bezetting. Hiermee geeft het hof aan niet mee te willen werken aan de uitvoering van een straf als deze kan leiden tot blootstelling van de gestrafte aan extreme strafverzwarende omstandigheden. In het specifieke geval betekent dit dat de verdachte een aangepaste straf krijgt die hem niet bloot kan stellen aan een onrechtvaardig zware behandeling in kamp Ommen, waarvan bekend is dat de leiding van dat kamp sympathiseert met de Duitsers en de gevangenen er bijzonder slecht behandeld worden. De bij het arrest betrokken raadsheren worden snel na de uitspraak door de bezetter gestraft met ontslag wegens 'grove verzaking

V-teken van de Duitse propaganda-actie "V = Victorie, want Duitsland wint voor Europa op alle fronten!" op de pilaren van het Gerechtshof, 1941.

FOTO TRESOAR

van hun ambtsplicht'. Maar het Leeuwarder arrest heeft ook een positief effect; niet langer worden gevangenen doorgezonden naar Duitsland en het kamp Ommen krijgt een andere bestemming. Na de bevrijding wordt het gerechtsgebouw gebruikt voor de zittingen van het Bijzonder Gerechtshof, dat collaborateurs veroordeelt. Op 18 december 1945 is de eerste zitting. De laatste zaak dient in 1949.

Old Burger Weeshuis

Op de hoek van het Zaailand en de Zuiderstraat bevindt zich het kantoor van de hoogste Duitse gezaghebber van de provincie tijdens de jaren 1940-1945, dr. Werner Friedrich Ross. Ross is Beauftragte für die Provinz Friesland in Leeuwarden van 30 juli 1940 tot 14 april 1945. Aan Zaailand 104 is aanvankelijk ook het bureau van de Sichterheidsdienst (SD) en Sicherheitspolizei (Sipo) ondergebracht. Een van de vele slachtoffers van de SD is de op 1 mei 1911 in Huizum geboren Wiltje 'Willy' de Jong. De Jong is gehuwd met Rinskje van der Meulen en zoon van de destijds bekende kortebaanjager Kees de Jong. De Jong loopt over de Beursbrug met een hooivork over zijn schouder, wanneer er daar een ruzie tussen een paar Leeuwarders en een NSB-er plaatsvindt. Op zijn

Brand in het Old Burger Weeshuis, april 1945. FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

hooivork wijzend zegt hij: 'Sun ding moesten se nou allemaal in 'e hannen hewwe.' Zijn opmerking heeft grote gevolgen. Hij wordt door de Duitsers gearresteerd in verband met zijn 'publiekelijk aan de dag gelegde anti-Duitse gezindheid'. Tijdens het verhoor op het bureau springt hij in doodsangst uit een raam naar buiten en komt zwaargewond op straat terecht. In een ziekenhuis is hij aan zijn verwondingen overleden. Op bevel van de Duitsers mag de kist niet geopend worden, maar dit gebeurt toch. Een arts constateert talloze steekwonden over het hele lichaam. De Jong is vele malen met zijn eigen hooivork gestoken. Hij wordt begraven op de bijzondere begraafplaats te Goutum. Na de oorlog wordt zijn stoffelijk overschot overgebracht naar het ereveld van de Oorlogsgravenstichting in Loenen (Gld).

In de nacht van 14 op 15 april 1945 steken de Duitsers het Old Burger Weeshuis in brand. Het felle schijnsel van de brand is in grote delen van Leeuwarden zichtbaar. Op 15 april vergapen de bevrijde Leeuwarders zich aan de restanten van het gebouw dat tijdens de bezetting zo'n sinistere uitstraling had.

30 Ruiterskwartier 141 Gerzon (Hema)

Het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) bewaart kaartenbakken met de bevolkingsregisters van de gemeente in het pand van de voormalige Joodse firma Gerzon. Met behulp van deze persoonsgegevens kan het arbeidsbureau heel gemakkelijk inzicht krijgen in de gegevens van mannen die geschikt zijn voor werk in Duitsland. Getipt door een medewerker van het GAB, Eelke Ronner, plant de knokploeg van Krijn van den Helm een gewaagde overval. Op 25 juni 1943 bemachtigen de leden van de knokploeg de kaartenbakken. Twee KP-leden doen zich voor als marechaussees en de kaarten worden afgevoerd in een gestolen auto. Op dat moment staan op het plein de tenten van het circus Giezen. Hierdoor wordt het zicht vanuit het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst, dat uitziet op Gerzon, belemmerd.

Opbouw van het circus Giezen op 'Het Plein', juni 1943. De circustent maakte de ontvreemding van kaartenbakken uit het gebouw van Gerzon mogelijk.

FOTO WIERD TEN HAVE

31 Wilhelminaplein Fries Verzetsmuseum

Het Fries Verzetsmuseum, onderdeel van het Fries Museum, vertelt een aangrijpend verhaal. Persoonlijke getuigenissen, in veel gevallen familieverhalen, die tot de verbeelding spreken en de geschiedenis invoelbaar maken. Zorgvuldig uitgekozen authentieke objecten brengen uiteenlopende, elementaire, maar soms ook verrassende en onbekende en ogenschijnlijk triviale aspecten van de Friese oorlogsgeschiedenis naar voren. Tevens zijn in de expositie van het museum monumenten opgenomen zoals het verzetsmonument ter herinnering aan 217 in het Friese verzet omgekomen personen en een monument ter herinnering aan 616 vermoorde Joden uit de provincie. Bijzonder is ook de gedenksteen ter herinnering aan de uit Friesland afkomstige dwangarbeiders die de bezetting niet overleefden.

Vaste expositie in het Fries Verzetsmuseum, 2017.

FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

DE FIETSTOCHT

A Stationsplein 1 NS-Station

Op 10 mei 1940, de dag van de Duitse inval, worden maatregelen genomen om te voorkomen dat de Duitsers het spoor gaan gebruiken voor het transport van zware wapens en soldaten. Er wordt o.a. geprobeerd om de overkapping over het perron door een locomotief omver te trekken, maar dat lukt niet. Nog altijd is in een van de steunpilaren van de kap een knik te zien. Het station wordt vanaf zomer 1942 een doel van geallieerde luchtaanvallen. Op 14 oktober 1942 loopt een beschieting tragisch af voor de bankwerker Pieter Wiersma, die op het rangeerterrein aan het werk is. Hij zoekt dekking in de locomotievenloods, maar wordt door een verdwaalde kogel in het hoofd geraakt en overlijdt. Drie anderen raken gewond. In 1943 en 1944 worden in de omgeving van Leeuwarden herhaaldelijk treinen door geallieerde jachtvliegtuigen onder vuur genomen. Vier van de vijf overleden spoor mannen die vermeld staan op het monument op het perron kwamen bij zulke beschietingen om het leven.

Afvoer van Joodse Leeuwarders via het station, eind 1942.

R.A. REITSMA

Kaaspakhuis Tamminga

Op 13 juli 1944 arresteert de SD Ben de Vries, die in het gewapend verzet actief is. Na zwaar mishandeld te zijn is Ben niet meer in staat om te zwijgen. Vroeg in de ochtend van 15 juli volgen de eerste huiszoekingen. Kort daarna staan de Duitsers op de stoep van het kaaspakhuis van de firma Tamminga aan de Schrans, net over het spoor. Ze gaan er naar binnen en slaan een geweldige slag. Uniformen, wapens en documenten van het Friese verzet worden gevonden en in beslag genomen. Voor het verzet in Friesland is het een inktzwarte dag. Door het snel waarschuwen van verzetsmensen blijft het aantal slachtoffers beperkt, maar de informatie die de Duitsers bemachtigen zal nog lang worden gebruikt bij de bestrijding van het verzet in de laatste maanden van de oorlog. Het pakhuis Tamminga wordt in 1985 afgebroken. Een deel van een balk krijgt een plek in het Verzetsmuseum.

Kaaspakhuis van de Firma K. Tamminga en Zn., enkele jaren voor de afbraak. FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

B Schrans 37-41 Bombardement

Op woensdag 29 november 1944 's avonds om ongeveer half twaalf worden boven de Schrans bommen afgeworpen door een laagvliegend vliegtuig. Het is niet duidelijk of het gaat om een voor de Flietherhorst bestemde afzwaai, of om een noodafwerp. Naast het pakhuis Schrans 35 en het onbewoonde pand Schrans 37, wordt de woning Schrans 39 van Johannes van der Meer en zijn gezin het zwaarst getroffen. De achtjarige Nico van der Meer wordt dood onder het puin vandaan gehaald. Zijn tienjarige broer Jan is zwaargewond, maar overleeft mede dankzij de goede zorg in het Bonifatiusziekenhuis. De getroffen huizen worden na de oorlog niet meer opgebouwd. Het huis Schrans 41 van de familie Leegstra heeft zo'n klap van de bominslag te verduren gekregen dat het na de oorlog onbewoonbaar wordt verklaard en eveneens wordt afgebroken. Nog altijd is op de plaats van de verwoeste woningen een gat in de gevelwand zichtbaar, waar een verbinding met het Potmargepaad is gerealiseerd.

Bebouwing in de Schrans, ter hoogte van het huidige Potmargepaad, ca. 1900.

C **Schrans 91** Woning familie Van der Weij (Kapsalon Oost)

Tiede van der Weij drukt samen met zijn vier zonen illegale bladen, zoals Trouw. Ze verstrekken ook hulp aan onderduikers. Bij een inval van de SD op 20 maart 1944 worden Van der Weij en drie van zijn zonen gearresteerd. De vierde zoon is ziek en mag thuisblijven. Zijn vader en broers overlijden in verschillende Duitse werkkampen. Het gezin Van der Weij blijkt binnen het Fries verzet het zwaarst getroffen. De familie Van der Weij wordt genoemd op de poëziesteen voor de Kanselarij aan de Turfmarkt.

D **Huizum-Dorp** Begraafplaats Huizum

Op de begraafplaats in Huizum liggen zestien personen begraven die tijdens de oorlogsjaren om het leven zijn gekomen. Slachtoffers van de Duitse inval in mei 1940, luchtoorlog, arbeidsinzet, verzet en bevrijding. Het zijn burgers en militairen, ouderen en jongeren, mannen en een vrouw. Op 4 mei 2015 is hier een herdenkingspaneel onthuld voor de bemanning van de in december 1943 bij Barrahus neergestorte Britse bommenwerper.

E **Willem Lodewijkstraat 45** Woning familie De Kadt

In 1942 neemt het Joodse echtpaar De Kadt een dramatische stap. Ze besluiten uit het leven te stappen en hun kinderen mee te nemen. 's Avonds om acht uur doen de buurvrouw en Annie Seijfers, de hulp in de huishouding, een gruwelijke vondst als zij de ontzielde lichamen van het echtpaar en vier van hun vijf kinderen in de woning aantreffen. De acht maanden oude David Jan, die in zijn wiegje in de voorkamer onder een open raam staat, is de enige die aan de dood ontsnapt.

^ **Willem Lodewijkstraat, ca. 1935.**
FOTO H. MELLEMA

< **Begrafenis van de koksmaat Oebele Postma op de Huizumer begraafplaats. Postma was een van de slachtoffers van de ramp met de duikboot Hr.Ms. O11, die op 6 maart 1940 bij Den Helder zonk.**

Hans Schmälzlein en Esmée van Eeghen

Luitenant Hans Schmälzlein is Oberzahlmeister bij het Verpflegungsamt van de Wehrmacht en woont aan de Emmakade 54. Tijdens de bezetting onderhoudt hij een relatie met Esmée van Eeghen. Esmée is sinds 1943 actief in het Friese verzet onder de schuilnaam Sjoerdje. In eerste instantie houdt ze zich bezig met koeriersterwerk in het kader van de hulp aan onderduikers. Later wordt ze als koerierster aan Krijn van den Helm toegewezen en krijgt ze een veel uitvoeriger takenpakket. Esmée krijgt hierdoor kennis van de regionale verzetsorganisatie en heeft ook vele nationale contacten. Op 7 september 1944 wordt Esmée van Eeghen door de SD doodgeschoten. Hiermee komt een einde aan het leven van een bijzondere verzetsvrouw, wier liefdesleven zorgt voor een conflict met het Friese verzet. Esmées naam raakt hierdoor verbonden met een twijfelachtige beschuldiging van verraad.

Esmée van Eeghen.
FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

Familie Gerbrandy

Sinds 1919 woont de weduwe Gerbrandy-van der Zijl, de moeder van Pieter Sjoerds Gerbrandy met haar dochter Anna en schoonzoon in de dubbele woning Emmakade 87. Gerbrandy wordt in 1939, net voor het overlijden van zijn moeder, benoemd tot minister van Justitie. Als lid van het oorlogskabinet wijkt hij op 13 mei 1940 uit naar Engeland. Korte tijd later wordt hij door koningin Wilhelmina tot premier benoemd. Zijn vrouw,

Hendrika Elisabeth Sikkel, door haar man 'Betsy' genoemd, blijft met twee kinderen achter in Scheveningen. Al snel verhuizen ze, waarschijnlijk om minder op te vallen, naar de Emmakade 87. Ook de broer van de premier woont in Leeuwarden, in de Grote Kerkstraat 20. Hiskia Rintje Gerbrandy is longarts en weigert anti-Joodse regels te volgen. Hij wordt in 1943 tijdelijk vastgezet in Kamp Amersfoort.

Premier Pieter Sjoerds Gerbrandy voor het stadhuis van het pas bevrijde Leeuwarden, mei 1945.

F Oostergrachtswal 129 "Ons Gebouw"

In "Ons Gebouw" vergaderen talloze 'rode' organisaties, variërend van de SDAP en vakverenigingen, tot het AJC, de VARA, het Religieus Socialistisch Verbond en drankbestrijdersclubs. Het pand wordt in 1941 ten behoeve van de Wehrmacht gevorderd, die er administratieve diensten in onderbrengt. Vanaf maart 1944 is "Ons Gebouw" de uitvalsbasis van de Nederlandsche Landwacht. De 'Jan Hagel' terroriseert de laatste oorlogsmaanden de Friese bevolking

en is verantwoordelijk voor talloze arrestaties, inbeslagnames van goederen en zelfs moorden. In 1945 wordt het pand gebruikt door Canadese militairen.

Een militair van de Duitse Luftwaffe voor "Ons Gebouw".

Bombardement Wijbrand de Geeststraat

In de avond van 22 maart 1944 zetten vier Mosquito jachtbommenwerpers koers naar Leeuwarden. De Fliegerhorst ligt echter onder een dik wolkendek en de geallieerde toestellen hebben problemen met het afwerpen van hun bommenlast. Twee vijfhonderd-ponders vallen even ten noorden van de stad in de weilanden bij de boerderij Tylkedam. Een van die bommen is een blindganger, waarnaar in 2002 en 2017 zonder resultaat is gezocht. Veel ernstiger is de uitwerking van vier bommen die in de bebouwde kom terecht komen. Negen woonhuizen in de Wijbrand de Geeststraat worden door de explosies volledig vernield en stortten in. Het zwaarst getroffen zijn de woningen nrs. 4-10, waar zes doden vallen.

Verwoeste woningen in de Wijbrand de Geeststraat, maart 1944.

G

Oostergrachtswal 33 Woning familie Van der Veen (Onderdeel Sports-Inn)

Tijdens de Tweede Wereldoorlog woont de familie Van der Veen boven bakkerij "De Korenaar". Bakker Taco van der Veen en zijn vrouw Ymkje van der Veen-Sas, zijn vanaf het begin van de oorlog fel anti-Duits.

Al in 1940 wordt Taco van der Veen lid van de Oranjewacht. Van der Veen is op vele terreinen van het verzet actief. Hij zamelt geld in voor de nabestaanden van verzetslachtoffers, verspreidt illegale kranten, doet mee aan de staking in april-mei 1943 en helpt onderduikers. In september 1944 wordt hij lid van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS). De bakfiets van de zaak dient als transportmiddel om wapens voor het verzet Leeuwarden binnen te smokkelen.

Tijdens de Overval, op 8 december 1944, waarbij door het Friese verzet 51 mensen uit het tegenover gelegen Huis van Bewaring worden bevrijd, is het huis van de familie Van der Veen verzamel- en startpunt voor de overvallers. Taco van der Veen overlijdt op 4 juni 2000. Na zijn dood wordt in de Leeuwarder Vrijheidswijk een plein naar hem genoemd, het Taco van der Veenplein. Op de gevel van Oostergrachtswal 33 is een informatiebord geplaatst.

Bakkerij "De Korenaar" van verzetsman Taco van der Veen.

FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

Kazerne

Al sinds 1829 zijn er soldaten van het Leeuwarder garnizoen ondergebracht in de kazerne aan de Amelandsdwinger. Het gebouw brandt in 1860 grotendeels af en wordt kort daarna naar het oorspronkelijke ontwerp herbouwd. Vele honderden Nederlandse gemobiliseerden zijn in de meidagen van 1940 in de kazerne gehuisvest. Na de capitulatie wordt het gebouw al snel door de Duitsers gevorderd. In de manschappenverblijven zijn gedurende de hele bezetting onder andere militairen van de Luftwaffe ondergebracht, die werken op het vliegveld. Het gaat vooral om soldaten van lagere rang. De officieren betrekken overal in de stad gevorderde woonhuizen.

Duitse militairen tijdens een appèl op de binnenplaats van de Prins Frederikkazerne.

H

Bonifatiusplein 20 Bonifatiuskerk

Op 3 augustus 1947 plaatst Mgr. Dr. G. Lemmens, dan bisschop van Roermond, een kopie van het beeldje Onze Lieve Vrouwe in 't Zand in de kapel van de Bonifatiuskerk. Het beeldje is gemaakt

door Victor Sprenkels, de kroontjes en sieraden door H.N.J. Engels, beiden afkomstig uit Roermond. Het beeldje wordt geplaatst uit dankbaarheid van evacués uit Roermond en omgeving voor hun opvang in Leeuwarden tijdens het laatste oorlogsjaar.

'Onze Lieve Vrouw in 't Zand', aangeboden door evacués en geplaatst in de Bonifatiuskerk. FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

Voorstreek 89

Geboortehuis Max Blokzijl

In de bovenwoning van Voorstreek 89, toen nog Dokkumerend geheten, wordt op 20 december 1884 Marius Hugh Louis Wilhelm (Max) Blokzijl geboren. Het gezin vertrekt een paar maanden na zijn geboorte naar Kampen en later naar Den Haag, waar Max de HBS volgt.

Na zijn eindexamen in 1903 komt Max als journalist in dienst bij het Algemeen Handelsblad. Met zijn collega Jean-Louis Pissuise reist hij in de jaren 1907-1913 door heel Europa, waarbij ze onderweg ook het levenslied op de planken brengen. Lange tijd verblijft Blokzijl als verslaggever in Berlijn, waar hij in de jaren 30 in de ban raakt van het nationaal-socialisme.

Na de Duitse inval keert Max terug naar Nederland, waar hij beroemd wordt als propagandist van de NSB. Vanaf februari 1941 verzorgt

hij onder de titel "Ik was er zelf bij" een wekelijks radiopraatje voor de Nederlandse Omroep. Daarnaast is hij hoofd van de afdeling Perswezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

Blokzijl blijft tot kort voor de bevrijding het nationaal-socialisme propageren. Op 6 mei 1945 eindigt hij zijn laatste praatje met de woorden "Wij komen terug, luisteraars." Maar zover komt het niet. Drie dagen later wordt Blokzijl gearresteerd. Hij keert voor zijn proces terug naar Leeuwarden, waar het Bijzonder Gerechtshof hem ter dood veroordeelt. Op 16 maart 1946 wordt hij op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd.

Boek met radiopraatjes van Max Blokzijl.

J Noorderweg 1

Interneringkamp Arendstuin (Gymnasium e.o.)

In Friesland worden na de bevrijding op diverse plaatsen interneringskampen ingericht. Op 15 april 1945 wordt het eerder door de Duitsers gevorderde gymnasium voor het opsluiten van mannelijke 'landverraders' in gebruik genomen. De nabijgelegen Gemeenteschool 7 aan de Arendstuin is voor vrouwelijke collaborateurs bestemd, terwijl de tussengelegen marechausseekazerne in gebruik is bij het bewakingspersoneel. Aan de Arendstuin zitten vijf- à zeshonderd gevangenen. Het kamp wordt per 20 augustus 1945 gesloten. De geïnterneerden worden dan overgebracht naar de barakken van 'Ericadorp' aan de Mr. P.J. Troelstraweg en naar het vliegveld. Die kampen worden halverwege 1947 gesloten.

Gemeenteschool nr. 7 aan de Arendstuin, in 1945 interneringskamp voor vrouwen.

K Transvaalstraat 30 Woning familie Katan

Het echtpaar Katan verzet zich tegen anti-Joodse maatregelen in bezet Nederland. De weigering om een Jodenster te dragen is hun tenslotte noodlottig geworden. Zij zijn kort na elkaar gearresteerd en gevangen gezet in de strafgevangenis van Leeuwarden. Alexander Katan is via kamp Amersfoort naar Mauthausen gedeporteerd. In het Aussenkommando Gusen zijn gedurende ruim drie maanden medische experimenten op hem uitgevoerd. Op 27 januari 1943 is hij overleden. Julia Katan-

Elze komt eerst terecht in Ravensbrück en is ten slotte doorgestuurd naar Auschwitz. Daar is zij op 29 november 1942 omgekomen. Zoon Alphons overleeft de oorlog wel. Hij wordt naar kamp Westerbork gebracht, maar ontsnapt met hulp van een tante. In 2012 verschijnt het boek *Slagboom tussen leven en dood* waarin Alphons zijn verhaal vertelt over 'een gezin waarvan de ouders werden omgebracht en de zoon miraculeus overleefde'. Op 12 april 2012 zijn door Alphons Katan in de stoep voor Transvaalstraat 30 twee stenen onthuld, ter nagedachtenis aan zijn ouders.

Advertentie van het vertaalbureau van Alexander Katan in de Leeuwarder Courant.

L Spanjaardslaan 133 Woning familie De Jongh

Tandarts Ruurd Rodenburg maakt met zijn 8mm camera opnames van typische oorlogsgebeurtenissen, zoals het vorderen van fietsen, het marcheren van Duitse soldaten en Nederlandse mannen op weg naar het Duitse vliegveld. Uniek zijn de fragmenten die gaan over zijn overburen, de Joodse familie De Jongh. Rodenburg filmt op 12 november 1942 het gedwongen vertrek van zijn overburen vanuit zijn slaapkamerraam, later legt hij ook de ontruiming van het huis door de plaatselijke verhuizers van de firma J. Postma op film vast. De laatste beelden van Rodenburg laten het huis zien nadat de 'verhuizers' zijn verdwenen, de voorkant van het huis met dichtgemaakte ramen. Tandarts Rodenburg bewaart zijn film en schenkt deze in 1995 aan het Fries Verzetsmuseum. De bijzondere en unieke beelden van de huissuitzetting van het gezin De Jongh zijn groot nieuws. Niet eerder zijn dergelijke beelden van Jodenvervolging in Nederland gevonden.

'Still' uit de film van tandarts Rodenburg, waarop het leeghalen van de woning van de familie De Jongh is te zien. FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

M Spanjaardslaan 149 Woning Beauftragte Ross

Met ingang van 1 augustus 1940 wordt de Oostfrieze jurist dr. Werner Friedrich Ross (1895-1973) als 'Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Friesland' aangesteld. Ministerialrat Ross is de hoogste Duitse ambtenaar in de provincie. Met een kleine staf van drie, later vier 'Referenten' neemt hij zijn intrek in het Old Burger Weeshuis aan het Zaailand.

Ross woont vanaf het voorjaar van 1941 in een gevorderd herenhuis aan Spanjaardslaan 149. Hij blijft tot 14 april 1945, één dag voor de bevrijding van de stad door de Canadezen, zijn taak vervullen. Kort

na de bevrijding wordt Ross gearresteerd. Ross wordt in januari 1949 buiten vervolging gesteld. De procureur-fiscaal vindt dat de represaillemoorden hem niet kunnen worden verweten. Voor zijn betrokkenheid bij de Arbeidsinzet heeft hij lang genoeg in voorarrest gezeten. Ross keert terug naar Oldenburg, waar hij nog jaren in het openbaar bestuur actief is.

Voormalige woning van Beauftragte Werner Ross, kort na de bevrijding voorzien van posters ter verwelkoming van de Canadezen, 1945.

FOTO ELISABETH C.M. HEERMA VAN VOSS

N Spechtstraat 9 Woning familie Suskind

Op 11 mei 1940 stapt de 51-jarige Joodse leraar Willy Suskind met zijn vrouw Elise (40 jr.) en zoon Robert (14 jr.) uit het leven in hun huis aan de Spechtstraat. Zij zijn de eerste Joodse slachtoffers die in Leeuwarden als gevolg van de oorlogsomstandigheden vallen.

O Keegsdijkje Fliegerhorst Leeuwarden

Het aanvankelijke succes van het in 1938 opgerichte vliegveld is al na een paar maanden voorbij. De potentie van het vliegveld blijkt pas weer kort na de Duitse inval. Hoewel het terrein in de meidagen van 1940 geheel is omgeploegd, landt het eerste Duitse toestel er al op 14 mei, vlak voor de capitulatie. Binnen enkele dagen verschijnen ingenieurs van de Luftwaffe, die aangeven "aus diesem Fußballfeldchen werden wir mal einen richtigen Flugplatz machen."

Een Duitse vliegenier op de Fliegerhorst Leeuwarden, 1943.

FOTO TRESOAR

De bouwwerkzaamheden op het vliegveld starten in de zomer van 1940 en worden grootschalig aangepakt. Nederlandse aannemers verdienen een goede boterham aan het bouwen van bunkers, barakken en meer dan 40 hangars. Vanaf de zomer van 1940 worden er Duitse jachtvliegtuigen op de Fliegerhorst gestationeerd. Begin 1941 komen er bommenwerpers naar de Fliegerhorst. Bekendheid krijgt de Fliegerhorst vooral door de nachtjacht, die in november 1941 begint en tot september 1944 voortduurt. Jachtvliegtuigen van Leeuwarden weten honderden Britse bommenwerpers, die 's nachts op weg zijn naar de Duitse steden, te onderscheppen en neer te schieten. Naast de soms wel 7000 arbeiders die dagelijks naar de stad komen, zijn er permanent zo'n 1500 Duitsers op het vliegveld werkzaam. Overal in de stad worden scholen en particuliere woningen gevorderd om de militairen in onder te brengen. Duitse officieren van het vliegveld wonen veelal in de riante huizen aan de Mr. P.J. Troelstraweg, waar op nummer 96-98 ook het officierscasino is ondergebracht.

Rookwolken boven Leeuwarden na het bombardement op de Fliegerhorst Leeuwarden van 24 februari 1944. FOTO G.H. VAN KAMPEN

Regelmatig is het vliegveld het doelwit van geallieerde bombardementen. Al op 31 juli 1940 vallen onder de bouwarbeiders de eerste doden. In 1944 worden de bombardementen op de Fliegerhorst grootschaliger. Op 24 februari worden in een tijdsbestek van een kwartier zo'n 2000 bommen afgeworpen. De startbanen zitten vol bomkraters, drie hangars worden vernietigd en nog eens vier raken zwaar beschadigd, net als talloze kantoren en barakken. Op de Fliegerhorst en in Beetgum vallen meerdere doden. 1500 Leeuwarder mannen worden na het bombardement gedwongen om de schade te herstellen. Op 17 september 1944 richt de Royal Air Force opnieuw grote verwoestingen aan op de Fliegerhorst. De grote rol die het vliegveld eerder in de oorlog speelde is voorbij.

P Schapendijkje 4-8 Noorderbegraafplaats

Tijdens de bezetting is de Noorderbegraafplaats in gebruik als Ehrenfriedhof voor Noord-Nederland. Na de oorlog worden de honderden stoffelijke overschotten opgegraven en herbegraven op de Duitse oorlogsbegraafplaats te Ysselsteyn (Limburg). Naast de Duitse slachtoffers worden op de Noorderbegraafplaats ook geallieerden begraven die tijdens de luchtoorlog het leven hebben gelaten.

Eresaluut van Duitse militairen bij een begrafenis op het 'Ehrenfriedhof' op de Noorderbegraafplaats.

FOTO ELISABETH C.M.
HEERMA VAN VOSS

Deze graven zijn na de oorlog niet verplaatst en zijn in beheer bij de Commonwealth War Graves Commission. Bijzonder zijn de twee in 2015 geplaatste grafstenen voor de in juli 1941 bij Boazum omgekomen bemanning van de Wellington R1397. Vlak naast die graven is sinds 1948 een erehof te vinden met de graven van omgekomen verzetsmensen. Daarbij staan toortsen van de Vereniging Friesland 1940-1945 met daarop de Friese tekst: 'Fallen yn'e striid tsjin unrjocht en slavernij. Dat wy yn frede foar rjocht en frydom weitsje' (Gevallen in de strijd tegen onrecht en slavernij. Dat wij in vrede voor recht en vrijheid waken). Het ereveld bestaat uit vijftien gedenknaalden. Op de begraafplaats zijn verder graven te vinden van burgers die tijdens de bezetting door oorlogshandelingen om het leven kwamen, zoals de graven van de slachtoffers van het bombardement op de Julianastraat.

Q Harlingerstraatweg 52 Woning familie Heerma van Voss

Alexander Lodewijk Heerma van Voss is vanaf 1938 rijksarchivaris in Friesland. In de oorlogsjaren verbergt hij in de Kanselarij Joodse wetsrollen en gebedenboeken. Deze episode is vastgelegd in de

Woning van de familie Heerma van Voss in oorlogstijd. Op de ramen zijn kruislings plakstroken aangebracht om versplintering bij bombardementen tegen te gaan. FOTO ELISABETH C.M. HEERMA VAN VOSS

film *The scrolls of Leeuwarden*. Het echtpaar Heerma van Voss fotografeert in de oorlogsjaren veel, zowel Duitse militairen worden vastgelegd (vanuit het zolderraam), als ook de Canadese bevrijders. Bovendien verzamelen ze van alles. Knipsels, verzetskranten en zelfs een stukje van een neergehaald vliegtuig worden in de collectie opgenomen. Ook originele brieven en aantekeningen met betrekking tot vliegbewegingen boven Leeuwarden worden verwerkt. Eind jaren 80 wordt de bijzondere verzameling verdeeld en verhuisd naar respectievelijk het Verzetsmuseum en het Gemeentearchief.

Depot van het Rijksarchief in de Kanselarij. In de kelder van het gebouw stonden o.a. de beelden van de topgevel, die in 1940 wegens de oorlogsdreiging waren verwijderd.

FOTO ELISABETH C.M. HEERMA VAN VOSS

R Harlingerstraatweg 14 Woning familie Schönhard

Burgemeester Van Beyma bereikt eind november 1942 de pensioengerechtigde leeftijd en moet dus vervangen worden. Hij blijft overigens tot zijn dood in 1944 wonen in Harlingerstraatweg 6, vlakbij zijn opvolger. In maart 1943 wordt NSB-er Schönhard (geboren Schunhart; Liwwadders hadden het ook wel over 'Skunhard') uit Bloemendaal geïnstalleerd als nieuwe burgemeester. Schönhard was lange tijd directiesecretaris van de Provinciale Waterleiding en vanaf 1941 bestuursraad bij de provincie Noord-Holland. De nieuwe burgemeester verlangt een woning op stand en zodoende wordt dit huis aan de Harlingerstraatweg gevorderd. Zoon Wim Schönhard verdraagt in november 1944 de kadaverdiscipline van de Arbeidsdienst niet meer en duikt onder. Hij brengt de laatste maanden van de oorlog door in Wolvega. Schönhard vlucht in april de Afsluitdijk over. Na de oorlog wordt hij tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld. In 1947, als hij in de Leeuwarder strafgevangenis verblijft, is hij medeondertekenaar van de landelijke schuldbekentenis van 25 christen NSB-ers. Schönhard is de enige Leeuwarder burgemeester wiens afbeelding niet in de portretgalerij in het stadhuis is opgenomen.

Portret van burgemeester Schönhard door G.J. Adema.

S Harlingersingel 11 Zalencentrum De Groene Weide

Tijdens de oorlogsjaren gaat ook het leven in De Groene Weide min of meer normaal door. In de weekenden treden orkesten, dansers en andere artiesten op. Opvallend is het grote aantal bijeenkomsten van Duitsgezinde organisaties en verenigingen. In april 1941 is er een 'Weermachtsconcert' met bal na. Later komt er overigens een dansverbod. Groot succes hadden ook de optredens van de Leeuwarder elektricien Geert van Keulen die optreedt onder zijn artiestennaam Kara el Hammed. Meer dan 50 keer betreedt hij in De Groene Weide het podium als 'telepaat'. Hij kan mensen (en dieren!) onder hypnose brengen en laten puffen van de hitte en rillen van de kou. Na de bevrijding wordt De Groene Weide door de Canadezen als 'Granite Club' in gebruik genomen.

De Groene Weide als Canadese "Granite Club", 1945. FOTO P. STALLINGA

T Molenstraat 36 MTS-gebouw

Op 26 juni 1942 tussen twee en drie uur 's nachts laten bommenwerpers van de Royal Air Force enige tientallen brisant- en brandbommen boven Leeuwarden vallen. In plaats van op de Fliegerhorst, komt een deel van de bommen in het westen van de stad terecht. Een van de gebouwen die zware schade oploopt is de nieuwe MTS. Volgens het politierapport dat een dag na de luchtaanval wordt opgemaakt is "vrijwel de geheele inventaris vernield, evenals natuur- en scheikundige laboratoria. Alle ruiten werden vernield. De schade bedraagt, ruw geschat door den directeur, plm. f 125.000,-. Lessen kunnen voorlopig niet gegeven worden." De degelijke betonconstructie zal er zeker aan hebben bijgedragen dat het gebouw, buiten een aantal ontzette muren, grotendeels intact blijft. Ondanks de schaarste aan bouwmaterialen wordt de school binnen een paar maanden hersteld en weer in gebruik genomen.

Publiek kijkt naar de schade die is aangericht door bominslagen in het gebouw van de MTS, juni 1942.

Zoals zoveel schoolgebouwen in Leeuwarden ontkomt ook de MTS uiteindelijk niet aan vordering door de bezetter. In december 1944 wordt de school ingericht als hoofdkwartier van Oberst Walter Gericke, die een troepenmacht van Fallschirmjäger moet opbouwen. Dat lukt maar zeer ten dele. De divisie, of wat daarvoor door moet gaan, wijkt begin april uit naar Groningen en Noord-Duitsland. Op 8 mei 1945 geeft Gericke zich in Ostfriesland over aan de Engelsen.

Affiche van de Fallschirmjäger van Oberst Gericke, die de MTS in 1945 als hoofdkwartier inrichtte.

U Wijnaldumerstraat 2 Kantoor Nederlandsche Landstand

De in oktober 1941 opgerichte Landstand krijgt als belangrijkste taak zorg te dragen voor de voedselvoorziening. Daarnaast wordt deze dienst verantwoordelijk voor het behartigen van de belangen van boeren, vissers en tuinders. In Leeuwarden neemt de Landstand zijn intrek in het Landbouwhuis aan Willemskade 11. Voor de afdeling 'Volk en Bodem' wordt vanaf november 1941 een apart onderkomen gehuurd aan Wijnaldumerstraat 2, hoek Molenstraat. "Nederlânse Lânstân, Haedôfd. Folk en Groun" prijkt er op een bord aan de gevel. De afdeling richt zich op "de bescherming van het boerenbloed, den boerenarbeid en den boerengrond." Affiniteit heeft 'Volk en Bodem' met de Stifting Saxo-Frisia, die ook een kamer aan de Wijnaldumerstraat huurt. Hoewel de Landstand nog tot de bevrijding blijft bestaan, is de teloorgang al in 1943 zichtbaar. In mei 1943 wordt de huur van het 'Volk en Bodempand' aan de Wijnaldumerstraat voortijdig opgezegd. Een maand later vertrekt ook Saxo-Frisia uit het kantoor.

Kantoor van 'Volk en Bodem' en de stichting Saxo-Frisia, ca. 1942.

FOTO CHARLES GOMBAULT

Vosseparkje voor Joden verboden

In de nacht van 10 op 11 april 1942 haalt een onbekende alle vier 'voor Joden verboden'-bordjes weg uit het Westerpark, beter bekend als Vosseparkje. Op 11 april staat de diefstal in het politierapport en wordt er een onderzoek naar de dader gestart. De SD wacht het onderzoek niet af en arresteert tien vooraanstaande Joden. De tien worden opgesloten en op 14 april worden ze op transport gezet naar het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. Ondertussen is een van de arrestanten, directeur A. Cats van Lijempf vrijgelaten, hij kan de bezetter nog van nut zijn. Voor hem in de plaats wordt Emile van der Heijden opgepakt en afgevoerd. Geen van de tien gearresteerde Joden zal Leeuwarden terugzien.

Bordje 'Verboden voor Joden', waarvan er in april 1942 vier in het Vosseparkje werden verwijderd. FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

V Westersingel 8 Woning familie Bosman

In de woning van de familie Bosman aan de Westersingel ligt in het voorjaar van 1944 de voorraad niet-uitgegeven zegels van het Nationaal Steunfonds opgeslagen. Als 'grootzegelbewaarder' zorgt Derk Bosman voor de distributie naar verzetsgroepen elders in de provincie. Daarnaast is de accountant actief in de spionage en bij het verspreiden van illegale lectuur. Huize "Sinneljocht" is bovendien het logeeradres van geallieerde piloten, die Bosman van Roelof Vermeulen krijgt aangeleverd. Aan de rol van "Sinneljocht" als verzetsnest komt in de zomer van 1944 een einde. Het huis, waar enkele maanden daarvoor nog Amerikaanse piloten waren ondergebracht, wordt in oktober 1944 door de Wehrmachtkommandantur gevorderd. De nieuwe bewoner is Hauptsturmführer Wilhelm Artur Albrecht, het sinistere hoofd van de Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst die de laatste oorlogsmaanden de Friese bevolking terroriseert.

Wilhelm Arthur Albrecht.
FOTO FRIES VERZETSMUSEUM

colofon

Stadswandeling Leeuwarden. Sporen van de Tweede Wereldoorlog is de 29e aflevering in een serie waarin het Historisch Centrum Leeuwarden (met partners) stadswandelingen, fietstochten en beschrijvingen van monumenten uitbrengt.

Eerder verschenen:

- Sporen van Joods leven
- Poezieroute
- Sporen van nieuwe Leeuwarders
- Sporen van de Nassaus
- Sporen van vermaarde vrouwen
- Oldehove, scheve toren van Leeuwarden
- In slach troch de sted. Sporen van schrijvers en dichters in Leeuwarden
- Sporen van de vroege geschiedenis
- Sporen van banken en verzekeringsmaatschappijen
- Voetstappen in de Vosseparkwijk
- Oldehove, leaning tower of Leeuwarden (Engelse editie)
- Voetstappen in de Muziek-, Transvaal- en Vogelwijk
- Een wandeling over de stadsbegraafplaats en door het Rengerspark
- Beeldende kunst in de openbare ruimte
- Sporen van de Gouden Eeuw
- De Museumhaven en sporen van historisch vaarwater
- Voetstappen door Oud-Oost: Tjerk Hiddes en Cambuursterhoek
- Een wandeling langs highlights in de monumentale binnenstad
- Highlights of Leeuwarden (Engelse editie Highlights)
- Sporen van de Zilveren Eeuw
- Eine Stadtführung entlang Hohepunkte der monumentalen Innenstadt (Duitse editie Highlights)
- Sporen van een industrieel verleden
- Les points forts de Leeuwarden (Franse editie Highlights)
- Sporen van Alma Tadema in Dronrijp en Leeuwarden
- Traces of Alma Tadema in Dronrijp and Leeuwarden (Engelse editie)
- Sporen van religieus leven: langs plaatsen van stilte en bezinning
- Sporen van Mata Hari
- Traces of Mata Hari (Engelse editie)

uitgave

Historisch Centrum Leeuwarden
en Fries Verzetsmuseum

Dit boekje is verschenen ter gelegenheid van de Nationale Viering Bevrijding 2018.
De uitgave is mogelijk gemaakt door een bijdrage van de Provinsje Fryslân.

ontwerp

BW H ontwerpers

redactie

Geart de Vries en Klaas Zandberg

teksten

Hans Groeneweg en Alexander Tuinhout

beeldmateriaal

Historisch Centrum Leeuwarden
(voor zover niet anders vermeld)

beeld omslag

Duitse bewegwijzering op de kruising
Nieuwestad-Wirdumerdijk, januari 1941.

Dia archief mr. A. Hustinx

druk

Rekladruk

met dank aan

Ad Fahner, Marga ten Hoeve, Leendert Plaisier,
Tom Sandijck en Henk de Vries

april 2018

www.historischcentrumleeuwarden.nl

www.friesverzetsmuseum.nl

HISTORISCH CENTRUM | LEEUWARDEN

FRIES
VERZETS
MUSEUM

